

Bir Mezhebin Yitik Kùltürü: Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*

Orhan Ençakar**

Hanefî mezhebi imamlarından aktarılan mesâil, bilgi ve kaynak değeri açısından temelde *usul* ve *nevâdir* veya sonraki kavramsal ifadesiyle *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhiri'r-rivâye* olmak üzere ikiye ayrılır. Bu iki temel kavramdan *usulü* oluşturan eserler doğrudan mezhep imamları tarafından telif edildiğinden bu eserlerin hangileri olduğu ve içerisinde ne tür mesâilin bulunduğu noktasında mezhep tarihinde çok farklı görüş bulunmamaktadır. Öte yandan mezhep imamlarının *usulde* geçmeyen görüşlerini kayıt altına almak için genelde talebeleri tarafından *nevâdir* adıyla aktarılan mesâil ile bunların yer aldığı eserlerin tespit, tasnif ve mahiyeti konusu tam olarak ortaya konulabilmiş değildir. Makale, Hanefî mezhebi literatüründe önemli bir yer tutan fakat ikisi hariç hepsi kayıp durumdaki bu *nevâdir* eserlerinin tespit, tasnif ve tanıtımına yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Usul, nevâdir, emâli, zâhirü'r-rivâye, gayru zâhiri'r-rivâye, Hanefî mezhebi, mesâil.

Giriş

Fıkıh mezheplerinde mezhep imamlarına ait mesâil, bilgi ve kaynak değeri açısından en temelde *usul* ve *nevâdir* şeklinde ikili bir tasnife tâbi tutulur. Mesâilin bu şekilde ikili bir tasnife tâbi tutulmasının fıkıh geleneğinde önemli bir yeri vardır. Zira *usul* adı verilen mesâil mezhep imamlarının fıkıha dair temel görüşleriyle bu görüşlerin bizzat kendileri tarafından metin haline getirilmek suretiyle oluşturulan eserlerin genel adı olup fıkıh ilminin

* Bu makale *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü* adlı doktora tezime (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019) esas alınarak hazırlanmıştır. Makale metin, kapsam, dil ve üslup bakımından tezden farklılaştırılarak geliştirilmiştir.

** Dr., TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), ORCID 0000-0001-6629-6965
orhan.encakar@isam.org.tr

ana gövdesini bu tür mesâil ile bunların yer aldığı kitaplar oluşturmaktadır. *Nevâdir* ise mezhep imamlarının, *usul* olarak isimlendirilen mesâili içinde yer almayan görüşlerine verilen isimdir. *Usulde* yer almayan bu mesâilin genellikle talebeler tarafından bir araya getirilmesi sonucunda *nevâdir* adı verilen literatür oluşmuştur. Böylece mezhep imamlarına ait bütün fıkıh mesâili, bilgi ve kaynak değerlerini gösteren *usul-nevâdir* kavram çifti ile aktarılmıştır.

Bu makale, söz konusu mesâil türlerinden Hanefî mezhebi *nevâdir* mesâilini ele almaktadır. Bunun için öncelikle Hanefî mezhebi mesâil tasnifinde kullanılan *usul*, *nevâdir* ve *emâlî* kavramlarının tarihî süreçte uğradıkları anlam genişlemesi hakkında çok kısa bilgi verildikten sonra kavramlar erken dönemdeki anlamlarına uygun olarak tanımlanmış, ardından *nevâdir* eserlerinin tespit ve tasnifine geçilmiş, son olarak da tespit edilebilen ve ikisi hariç kayıp durumdaki *nevâdir* eserlerinin mahiyeti hakkında bu eserlerden yapılan nakiller esas alınarak bilgi verilmeye çalışılmıştır.

I. Hanefî Mezhebinde Mesâil Tasnifi ve Temel Kavramlar

Hanefî mezhebinde V. (XI.) yüzyılın ortalarına kadar yazılan erken dönem fıkıh kitaplarında, özellikle de mezhebin doğduğu Irak bölgesinde, mezhep imamlarından aktarılan mesâil ile bunların yer aldığı eserleri ifade etmek üzere dört temel kavramın; *usul* (*el-Asl/el-Mebsût*), *câmiayn* (*el-Câmiu's-sagîr* ve *el-Câmiu'l-kebir*), *emâlî* ve *nevâdir* kullanıldığı bunlardan da *usul* ve *nevâdirin* öne çıktığı görülmektedir.

V. (XI.) yüzyılın ortalarından itibaren mezhebin mesâil tabakasını ifade etmek üzere Horasan ve Mâverâünnehir'de iki üst şemsiye kavram; *zâhirü'r-rivâye* ve *gayru zâhirü'r-rivâye* kullanıma girmiş, böylece *usul* ve *câmiayn* *zâhirü'r-rivâye* üst kavramı; *emâlî* ve *nevâdir* ise *gayru zâhirü'r-rivâye* üst kavramı altında toplanmıştır. Bu döneme kadar mezhep mesâilini ifade etmekte kullanılan *usul-nevâdir* kavram çiftinin temelinde meselenin hangi kaynaktan geldiği fikri yer alırken, bu dönemden sonra kullanılmaya başlanan *zâhirü'r-rivâye* - *gayru zâhirü'r-rivâye* kavram çiftinin temelinde ise daha çok meselenin bize kadar nasıl geldiği; rivayet keyfiyeti yer almaya başlamıştır. Erken dönemin sonuna doğru VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren de bu yeni kavram çifti, altlarında yer alan *usul* ve *nevâdir* kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmış ve “geç dönem” olarak isimlendirdiğimiz X. (XVI.) yüzyılın ikinci yarısında Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 979/1572) Hanefî mezhebinin mesâil tasnifine dair yazdığı *Tabakâtü'l-mesâil* adlı müstakil risalesiyle *usul* ile *zâhirü'r-rivâye*, *nevâdir* ile de *gayru zâhirü'r-rivâye* kavramları eş

anlamli olarak tanımlanarak erken dönemdekinden anlam ve kapsam açısından daha geniş bir *usul* ve *nevâdir* algısı oluşmuştur. Makalede kavramların bu anlam ve kapsam genişlemesi üzerinde durulmadan konumuzla alakalı olan *usul*, *nevâdir* ve *emâli* kavramları erken dönemdeki anlamları dikkate alınarak tanımlanmıştır.¹

A) Usul

Usul kavramının tanımında, erken dönemdeki anlamı dikkate alınmıştır. Bu tanıma göre *usul*, geç dönemde kavramın içine dahil edilen *el-Câmiu's-sagîr*, *el-Câmiu'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât*'i içermemektedir.

Erken dönem kaynaklarında yer alan bilgilerden hareketle *usulü*, “Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçilen fıkıh mesâili ile bunların yer aldığı kitaplar” olarak tanımlamak mümkündür.² *Usul*, Ebû Hanîfe'nin meclisinde ilk yazıldığı haliyle “rûznâmçe” ve “divan” adı verilen defterlere tasnif edilmeden kaydedilen fıkıh mesâilinden oluşmaktadır.³ Serahsî'nin (ö. 483/1090?) ifadesiyle, “Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu mesâili tasnif etmeye ömrünü adayan kişi Şeybânî'dir.”⁴ Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin görüşleri yanına kendisi, Ebû Yûsuf ve çok az yerde Züfer'in görüşleriyle bazı tahricleri de ekleyerek *usul* kitaplarını yeniden tasnif etmiştir. Bu kitaplar *el-Asl* ve *el-Mebsût* adıyla günümüze kadar gelmiş olup mevcut nüshalarından yapılan son ve en kâmil neşrine göre *usulün* içinde “Kitâbü's-Salât” ile başlayıp “Kitâbü'l-Gasb” ile sona eren altmıştan fazla kitap vardır. Eserin bazı kitap/bölmeleri kayıptır.⁵

Bu tanımda *usulün* iki temel özelliği öne çıkmaktadır:

1. Fikhî mesâilin mezhep imamının meclisinde kayda geçirilmiş olması: Erken dönem kaynaklarının ittifakla ifade ettiği üzere *usul* olarak adlandırılan mesâil geneli itibariyle Ebû Hanîfe'nin meclisinde gündeme getirilip kayda geçirilen mesâilden oluşmaktadır. Bu sebeple Şeybânî'nin daha sonra bu mecliste dile getirilen mesâilden ayrı olarak telif ettiği *el-Câmiu's-sagîr*, *el-Câmiu'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât usulden* sayılmaz.

1 *Zâhirü'r-rivâye ve gayru zâhiri'r-rivâye* kavramlarının gelişim süreci ve içerdikleri eserler için bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 31-76.

2 Bk. Kudûri, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, I, vr. o^b; İbn Ebû'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 341; Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe*, s. 156.

3 Bk. İbn Ebû'l-Avvâm, *Fezâilü Ebi Hanîfe*, s. 307.

4 Serahsî, *el-Mebsût*, I, 3.

5 *el-Asl*'ın kayıp bölümleriyle ilgili olarak bk. Boynukalın, *el-Asl: Mukaddime*, s. 115-16; Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, s. 77-85.

2. Mesâilin fikhın temel konularına dair olması: Klasik fikh kitaplarında “kitâbü’t-tahâret” ile başlayıp “kitâbü’l-ferâiz” ile biten konular fikhın temel mesâilini oluşturur. Bu yüzden Ebû Hanîfe’ye akîde ve diğer konularda nispet edilen eserler de *usul*den sayılmazlar.

B) Nevâdir

Nevâdirin tanımında da erken dönemdeki anlamı dikkate alınmıştır. Dolayısıyla geç dönemde *nevâdir*den sayılan *Rakkiyyât*, *Keysâniyyât*, *Cürçâniyyât*, *Hârûniyyât* gibi Şeybânî’ye nispet edilen eserler (ki bunların bir kısmı kendisine ait değildir), Ebû Yûsuf ve Şeybânî’nin *Emâli*’leri ve Hasan b. Ziyâd’ın *el-Mücerred* gibi eserleri bu tanıma dahil değildir.⁶

Hanefî mezhebinde *nevâdirin* ne anlama geldiğine dair Muhammed b. Semâ’ın (ö. 233/848) Şeybânî’den *nevâdir* yazmaya nasıl başladığını aktaran anekdot, *nevâdir*lerin mahiyeti hakkında birinci elden önemli bilgiler vermektedir. O şöyle demiştir:

Muhammed b. Hasan’ın *nevâdirini* yazmazdım. Bir gün rüyamda onu demir körüklerken gördüm. Bunu rüya tabir eden ilim ehlinde birine anlattım, bana, “O dilinden hikmet dökülen biridir. Onun hiçbir sözünü kaçırmamaya çalış” dedi ve o günden itibaren onun *nevâdirini* yazmaya başladım.⁷

İbn Semâa, Şeybânî’den *usulü* rivayet eden en meşhur talebelerden biri olduğuna göre burada yazmadığı şeyler *usul*de geçmeyen ve yazmak zorunda olmadığı birtakım mesâil olmalıdır. İşte bu tür mesâil *nevâdir* olarak adlandırılmaktadır.

Nevâdir mesâilinin mahiyetine dair diğer bir rivayet ise şöyledir: Mezhebin Bağdat fukahâsından Ebû Ali Ahmed b. Muhammed eş-Şâfi (ö. 344/955) meclisinde otururken Ebû Ca’fer Muhammed b. Abdullah el-Hinduvânî (ö. 362/973) ziyaretine gelir. Ebû Ali tam onu karşılamaya kalkacakken Ebû Ca’fer kendisine *usul* mesâilinden sormaya başlar. Ebû Ali sühûletle cevap verir ve bu sefer o, Ebû Ca’fer’i *nevâdir*den bir meseleyle imtihan eder; fakat Ebû Ca’fer cevap veremez ve bu durum, Ebû Ca’fer’in *nevâdir* mesâilini ezberlemesine vesile olur.⁸

6 *Nevâdirin* geç dönemde *gayru zâhiri’r-rivâye* kavramıyla eş anlamlı hale gelmesine kadar uzanan anlam ve kaplam genişlemesi ve bu yeni anlamına göre içerdiği eserler için bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 60-76.

7 İbn Ebû’l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 353. Saymerî de benzer bir rivayeti hocası Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (ö. 403/1012) kanalıyla vermektedir (bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162).

8 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 169.

Bu rivayette de Hinduvânî'nin *usulü* bilip *nevâdiri* bilmemesi bir önceki gibi *nevâdirin* hususen *usulde* yer almayan mesâili ifade etmek için kullanılan bir terim olduğunu göstermektedir. Bu ve benzeri rivayetler ile *nevâdir* adıyla aktarılan mesâil incelendiğinde Hanefî mezhebindeki anlamıyla *nevâdiri* şu şekilde tanımlamak mümkündür: *Nevâdir*: “Hanefî mezhebi imamlarının özellikle de Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *usulde* yer almayan veya yer alıp da rücu ettikleri, takyit yahut tafsil etmek suretiyle tefsir ettikleri görüşlerini, kendilerine yöneltilen soruların cevaplarını, bazı kalamî görüşlerini hatta davranışlarını içeren mesâil ile bu mesâilin genelde talebeler tarafından kayıt altına alınmasıyla oluşan eserlere, telif türüne verilen isimdir.”

Nevâdir daha kısa bir ifadeyle “Hanefî mezhebi imamlarının *usulde* yer almayan mesâili ile bu mesâilin genelde talebeler tarafından kayıt altına alınması suretiyle oluşan eserler” olarak tarif edebilir ve bu tanımdan sonra *usul-nevâdir* kavram çiftinin arasındaki en temel farkın şu olduğunu söyleyebiliriz: *Usul*, Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçirilen, daha sonra da Şeybânî tarafından yeniden düzenlenen mezhebin temel mesâili ile bu mesâilin yazıldığı kitaplara verilen isim iken, *nevâdir*; mezhep imamlarının özellikle de Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *usulde* geçmeyen ve daha çok imla meclislerinde dile getirdikleri mesâil ile bu mesâilin talebeler tarafından bir araya getirilmesi sonucunda oluşan tam bir metin hüviyetine bürünmemiş eserlere verilen isimdir.

Yukarıda kısaca izah edilen bu anlamlarıyla *usul* ve *nevâdir* Hanefî mezhebinde zıt kavram çiftleri arasında yer almakta olup aralarında bir lüzum ilişkisi vardır. Şöyle ki, mezhep imamlarından nakledilen bir meselenin, *nevâdir*den olduğunun belirtilmesi ilgili meselenin *usul* diye adlandırılan temel mesâil içinde yer almadığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla *nevâdir* mesâili, öncesinde *usul* mesâilinin varlığını gerektirmektedir. Bu durumda *nevâdir* lazım, *usul* de onun melzumu olmaktadır.

Hanefî mezhebi söz konusu olduğunda buradan şöyle bir sonuç daha ortaya çıkmaktadır: *Usulde* başta Ebû Hanîfe olmak üzere, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve çok az yerde Züfer'in görüşleri yer almakta olup *nevâdir* eserlerinde de genelde bu kişilerin görüşlerine yer verilmiştir. Yukarıda yaptığımız tanıma uygun olarak talebeler, *usulde* görüşleri yer alan mezhep imamlarının *nevâdir* mesâilini toplamaya gayret etmişlerdir. Hasan b. Ziyâd gibi mezhep imamının diğer bazı önemli talebelerinin *usulde* görüşleri yer almadığı gibi *nevâdir* mesâili de toplanmamıştır. Bunun tek istisnası Muhammed b. Mukâtil'dir (ö. 248/862). Şeybânî'nin talebelerinden olan İbn Mukâtil'in görüşleri *usulde* yer almasa da ona ait mesâil *nevâdir* adıyla bir araya getirilmiştir. Ama yeri geldiğinde görüleceği üzere bu eser

aslında daha sonraları “fetâvâ”, “nevâzil”, “vâkıât” adlarıyla anılacak olan literatürün ilk örneklerinden biri olup bizim burada tanımladığımız şekilde bir *nevâdir* eseri değildir.

C) Emâli

Nevâdir eserlerinin mahiyetinin anlaşılması için *emâli* eserlerinin tanımı üzerinde de durmak gerekmektedir. *Emâlî*lerin tanımına geçmeden önce hemen ifade edelim ki, *emâlî*ler erken dönemdeki anlamına göre *nevâdir*lerle birlikte Hanefî mezhebinin *gayru zâhiri’r-rivâye* eserlerini oluşturmaktadır. Yukarıda geçtiği üzere geç dönemde *gayru zâhiri’r-rivâye* ile *nevâdir* kavramı eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanınca *emâlî*ler de *nevâdir*lerden sayılmaya başlanmıştır.

Bir âlimin görüş veya rivayetlerini talebelerine yazdırmasıyla oluşan *emâlî*ler İslam ilim geleneğinde özellikle erken dönemde sahasında uzman, otorite kabul edilmiş ilim ehlinin en önemli vazifelerinin başında zikredilen bir telif türüdür.⁹ *Emâli* Kınalızâde’nin ilgili risalesinde de ifade ettiği üzere bir âlimin herhangi bir metne bağlı kalmaksızın ilgili konu hakkında kendi bilgi ve birikiminden hareketle o an aklına gelenleri talebelerine yazdırdığı metinlere verilen isimdir.¹⁰ Hanefî mezhebinde *emâli* denilince akla daha çok Ebû Yûsuf ve Şeybânî tarafından, yukarıda tanımını verdiğimiz *usule* bağlı kalmadan hem oradaki mesâili hem de onun dışında *nevâdir* olarak adlandırılan mesâili içerecek tarzda imla ettirilen eserler kastedilmektedir.

*Emâlî*leri konumuz açısından önemli kılan şey içermiş oldukları *nevâdir* mesâilidir. *Emâlî*lerin bu özelliklerine imla meclislerine katılan öğrenciler de dikkat çekmişlerdir. Mesela Ebû Yûsuf’un imla meclisine katılan Şuayb b. Süleyman (ö. 204/820), Ebû Yûsuf’un *Emâli*’sine *nevâdir* kabilinden birçok mesâil yazdığını bildirmektedir.¹¹ İmla meclislerine katılan talebeler hocalarının yazdığını bu mesâil içinden *usulde* geçmeyenleri ayrıca bir araya getirerek *nevâdir* literatürünü oluşturmuşlardır. Aşağıda gelecek olan *nevâdir* râvilerinin hemen hepsinin aynı zamanda bir *emâli* râvisi olmasının altında yatan önemli sebeplerden biri *nevâdir* mesâilinin genellikle imla meclislerinde dile getiriliyor olmasıdır.

9 Bk. Süyûtî, *el-Müzhir*, II, 268-69, 283.

10 Bk. Kınalızâde, *Risâle*, vr. 110^b.

11 Bk. Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 274.

II. Nevâdir Eserlerinin Tespit ve Tasnifi

Hanefî fıkıh tarihinde *nevâdir* eserlerinin sayısını tespite yönelik bilgi veren çok az sayıda kişi ve kaynak bulunmaktadır. Mezhebin mesâil tasnifine dair yazdığı risalede Kınalızâde Ali Efendi ve ondan nakille mesâil tasnifini aktaran geç ve modern dönem çalışmaları bir kısmını yukarıda zikrettiğimiz ve erken dönemdeki *nevâdir* tanımına uymayan aynı eserleri *nevâdir* olarak saymışlardır. Bunlar dışında *nevâdir* eserlerinin sayısını tespit etmeye çalışan ender kişilerden biri Kâtib Çelebi'dir. Kendisi *Keşfü'z-zunûn*'da çeşitli münasebetlerle on tane *nevâdir* eserinin adını vermiştir.¹² TDV *İslâm Ansiklopedisi*'nin "Nâdirü'r-rivâye" maddesinde zikredilen *nevâdir* eserleri biri dışında Kâtib Çelebi'nin adını verdiği *nevâdir* eserleriyle aynıdır.¹³ *Nevâdir* eserlerinin sayısını tespite yönelik güncel bir çalışmada *nevâdir* eserlerinin sayısı on sekiz olarak belirlenmiştir.¹⁴

Nevâdir eserlerine dair en önemli bilgiler, konu hakkında bilgi veren tarih ve tabakat kitaplarından çok Hanefî fıkıh kitaplarında yer almaktadır. İkisi dışında kayıp vaziyetteki *nevâdir*lere isim vererek atıf yapan önemli eserler içinde Nâtîfî'ye (ö. 446/1054) ait olanlar başta gelmektedir. Yukarıda verdiğimiz tanıma uygun olarak tespit edebildiğimiz on dokuz *nevâdir* eserinin on yedisinden onun *el-Ecnâs* adlı eserinde 1200'den fazla nakil yer almaktadır. Bu özelliği sebebiyle *nevâdir* eserlerinin en doğru ve tam isimlerinin aslında Nâtîfî'nin eserleriyle¹⁵ Burhâneddin el-Buhârî'nin *el-Muhîtü'l-Burhânî* adlı hacimli eserinde yer aldığını söylemek mümkündür. Bu iki Hanefî fakihinin eserlerinde adı geçen *nevâdir* eserleri hemen hemen aynıdır. Sadece *el-Ecnâs*'ta *Nevâdirü İsâ b. Ebân; el-Muhîtü'l-Burhânî*'de ise *Nevâdirü Bîşr b. Gıyâs* ile *Nevâdirü Muhammed b. Mukâtil* geçmemektedir. Her ikisinin nakilde bulunduğu *nevâdir* eseri toplamda on dokuzu bulmaktadır. Ulaşabildiğimiz diğer kaynaklarda bunlar dışında *nevâdir* olarak nispeti sahih olan başka bir esere rastlayamadık.

Hanefî mezhebinde *nevâdir* eserleri olarak nispetinin sahih olduğunu düşündüğümüz on dokuz eser bulunup, üç eserin *nevâdir*lerden sayılmasının yanlış nispet, iki eserin de *nevâdir* eseri olarak nispetinde şüphe olduğu

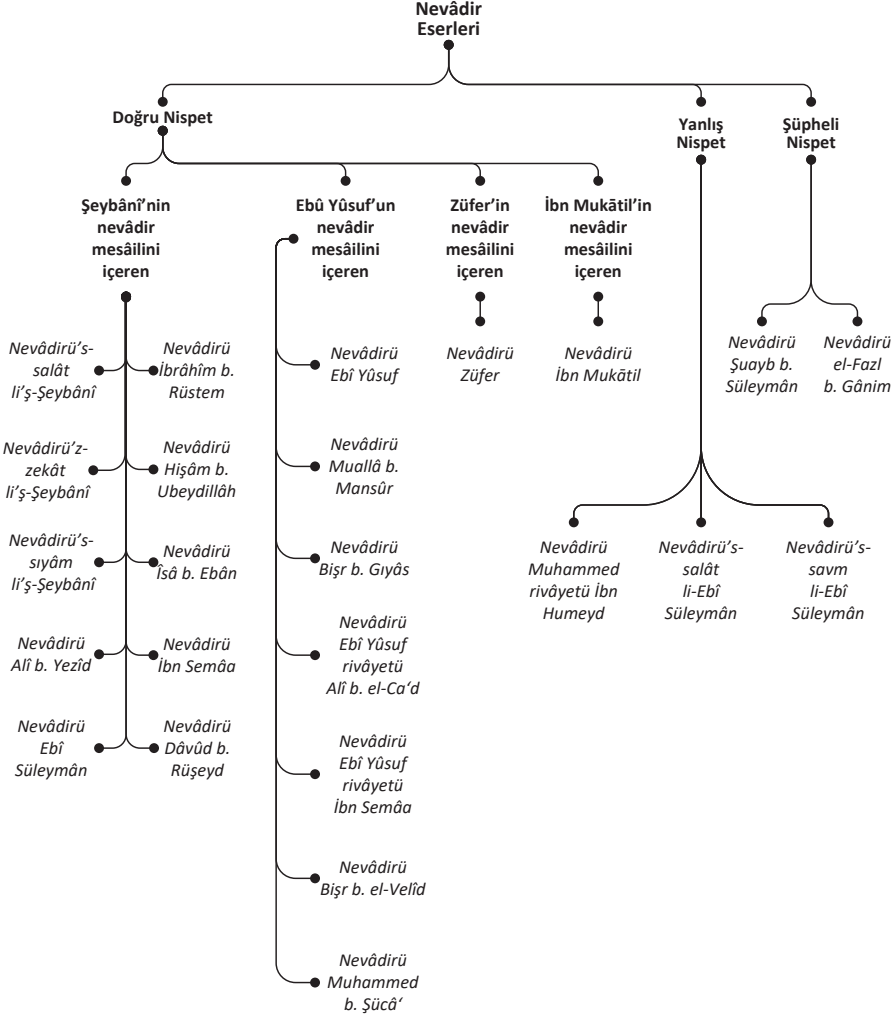
12 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1281-83, 1979, 1981.

13 Kaya, "Nâdirü'r-rivâye", s. 279.

14 Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, s. 60-66, 112-30.

15 Nâtîfî'nin *nevâdir* eserlerinden nakil yapan; fakat günümüze ulaşmadığı anlaşılan diğer iki eseri *er-Ravza ve el-Fetâvâ*'dır (bu iki eserden yapılan az sayıda nakil için bk. Cürçânî, *Hizânetü'l-ekmel*, I, 188-99, 289, 379, 496, 673; II, 322, 495, 498, 500, 625; III, 31, 32, 140, 305, 439, 471, 472, 473, 534, 535, 584, 690, 788; IV, 65, 118, 204, 272, 331, 589).

kanaati hâsıl olmuştur. Aşağıda *nevâdir* mesâilinin, ait olduğu kişiye göre tasnifinin yapılp, eserlerin; nispeti kesin, yanlış ve şüpheli olmak üzere üçe ayrıldığı *nevâdir* eserlerinin genel bir şeması yer almaktadır.¹⁶

16 *Nevâdir* eserlerinin tespit ve tasnifiyle ilgili bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 91-110.

III. Nevâdir Eserlerinin Tanıtımı

Nevâdir eserlerinin tanıtımında *nevâdir* mesâili rivayet edilen kişi esas alınmış ve böylece *nevâdir* eserleri dört grupta toplanmıştır. *Nevâdir* eserleri arasında sayı açısından Şeybânî'nin mesâilini içerenler önde gelmektedir. Bu sebeple *nevâdir* eserlerinin tanıtımına onun *nevâdir* mesâilini içeren eserlerle başlanmış, daha sonra Ebû Yûsuf, Züfer ve son olarak Muhammed b. Mukâtil'in *nevâdir* mesâilini içeren eserlere yer verilmiştir.¹⁷

A) Şeybânî'nin Nevâdir Mesâilini İçeren Nevâdirler

Şeybânî, *usul* kitaplarını tertip ve tasnif edip uzun yıllar okutması, *usulde* görüşleri yer alan dört mezhep imamından (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Züfer) en son vefat edeni olması gibi sebeplerle *nevâdir* eserlerinde görüşü en çok aktarılan mezhep imamıdır. Ağırlıklı olarak Şeybânî'nin *nevâdir* görüşlerine tahsis edildiği tespit edilebilen on eser bulunmaktadır.

Aşağıda hakkında kısaca bilgi vereceğimiz bu on *nevâdir* eserden Şeybânî'ye nispet edilen ilk üçü; *Nevâdirü's-salât*, *Nevâdirü'z-zekât* ve *Nevâdirü's-sıyâm* telif tarzı ve isimleri açısından diğer *nevâdir*lerden farklıdır. Telif açısından farkı, *nevâdir* eserlerini genellikle talebeler derlerken tespitimize göre bu üç *nevâdir* eserini yazan veya yazdıran (imla ettiren) kişi Şeybânî'dir. *Nevâdir* eserlerinden isim vererek nakil yapan Nâtîfî sadece bu üçünü doğrudan Şeybânî'ye nispet etmektedir. Nedîm *el-Fihrist*'te Şeybânî'nin eserlerini sayarken bu üç eserden *Nevâdirü's-salât*'ı da onun eserleri arasında zikretmektedir.¹⁸ Diğer taraftan Hanefî fakihlerinden Serahsî'nin *el-Mebsût*'ta bu üç kitabı,¹⁹ Halvânî ile (ö. 452/1060) Hâherzâde'nin ise (ö. 483/1090) aşağıda geleceği üzere *Nevâdirü's-savm*'ı şerhetmiş olmaları, ayrıca *el-Asl*'ın günümüze kadar gelen nüshaları içinde "Nevâdirü's-savm" adlı bir bölümün bulunması bu tespitimizi güçlendirmektedir.²⁰ İsim açısından farkı ise diğer *nevâdir* eserleri, mesâili rivayet eden veya mesâili rivayet edilen kişinin adını taşıırken bu üçü mesâilin ait olduğu fıkıh babının adını taşımaktadır.

17 *Nevâdir* eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ençakar, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü*, s. 111-52.

18 Nedîm, *el-Fihrist*, III, 22.

19 Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, II, 87-103; III, 20-45, 128-46.

20 Boynukalın *el-Asl*'ın elimizdeki bütün nüshalarında "Nevâdirü's-savm" bölümü bulunduğu için bu bölümü kitaptan çıkarmadığımı (*el-Asl: el-Mukaddime* I, 130); fakat kitabın aslından olmadığı gerekçesiyle bu bölümü köşeli parantez içinde verdiğini belirtmiştir (bk. Şeybânî, *el-Asl*, II, 205, dn. 2; bölümün tamamı için bk. II, 205-15).

Aşağıda bu on *nevâdir* eseri hakkında bilgi verilirken öncelik, Şeybânî'ye ait olduğu anlaşılan üç *nevâdir* eserine verilmiştir. Diğer yedi *nevâdir* eserinin sıralamasında ise bunları derleyen talebelerin vefat tarihi yerine bu eserlerden yapılan rivayet yoğunluğu esas alınmıştır.

1. Nevâdirü's-salât li-Muhammed b. el-Hasen (ö. 189/805)

Şeybânî'ye ait *Nevâdirü's-salât* adlı bu eserin bilinen iki râvisi vardır. Bunlardan biri aşağıda *nevâdir* eseri gelecek olan Ebû Süleyman el-Cûzcânî, diğeri Ebû Hafs el-Kebîr'dir.²¹ Eserin ayrıca imla rivayeti de bulunmaktadır. Nâtîfî eserin imla rivayetini “Nevâdirü's-salât imlâen rivâyetü İbn Semâ'a” olarak vermektedir.²² Buna göre *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de yer alan “Nevâdirü's-salât li-Ebî Süleyman” ifadesi²³ Ebû Süleyman'ın rivayeti şeklinde anlaşılmıştır. Zira *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de *Nevâdirü's-salât*'ın iki rivayeti olduğu belirtilmekte²⁴ ve kitaptan genellikle Ebû Süleyman'a nispet edilmeden nakil yapılmaktadır.²⁵

Nâtîfî bu eserden on kadar yerde nakilde bulunmuştur. Rivayetler abdest ve gusûlde kullanılacak suyun durumu, kadınların âdet halleri, namazda istihlaf, namazda sûre okumayı veya secdelerden birini unutanın durumu, mukimlik ve seferîlik, cuma namazı ve hutbesiyle alakalı bazı şartlar ve Arafat'ta namazların cemi ile alakalıdır.²⁶ Serahsî'nin *el-Mebsût*'ta “Bâbü nevâdirü's-salât” başlığı ile şerhettiği mesâil bu esere ait olsa gerekir.²⁷

2. Nevâdirü'z-zekât li-Muhammed b. el-Hasen (ö. 189/805)

Şeybânî'nin zekâtla alakalı *nevâdir* mesâilini içerir. Nâtîfî eserden yaptığı beş naklin hepsini *Nevâdirü'z-zekât li-Muhammed b. el-Hasen* şeklinde verir. Ebû Süleyman eserin bilinen râvilerinden biri olup *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de yer alan “Nevâdirü'z-zekât li-Ebî Süleyman” ifadesi²⁸ yukarıda geçen *Nevâdi-*

21 Kâsânî, *el-Bedâi'*, I, 184, 185, 210; Aynî, *el-Binâye*, II, 671; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, I, 158. Boynukalın bu sebeple olsa gerek Ebû Hafs el-Kebîr'i *nevâdir* râvileri arasında göstermiştir (bk. *el-Asl: el-Mukaddime*, s. 95).

22 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 46.

23 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, I, 182, 209; II, 109.

24 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, II, 12.

25 Bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, I, 211, 282, 407, 408, 485, 491, 492, 496, 532; II, 7, 66, 112, 184.

26 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 46, 101, 102, 112, 117, 119, 125, 127, 163, 168.

27 Serahsî, *el-Mebsût*, II, 87-103.

28 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, II, 277, 333.

rû's-salât rivayetinde olduğu gibi Ebû Süleyman'ın rivayeti şeklinde anlaşılmalıdır. Kitaptan yapılan az sayıdaki nakil, miras ve diyet malının zekâtı, haraç arazisinin vergisi ve zekâtta vekâlet ile alakalıdır.²⁹ Serahsî'nin *el-Mebsût*'ta “Kitâbü Nevâdiri'z-zekât” başlığı ile şerhettiği mesâil bu esere ait olsa gerektir.³⁰

3. Nevâdirü's-sıyâm li-Muhammed b. el-Hasen (ö. 189/805)

Yukarıda geçtiği üzere *el-Asl*'ın yazma nüshaları içinde böyle bir bölüm günümüze kadar gelmiş olup eserin mevcut baskısında da yer almaktadır.³¹ *Kitâbü Nevâdiri's-sıyâm*; Halvânî (ö. 452/1060), Hâherzâde (ö. 483/1090) ve Serahsî tarafından şerhedilmiştir.³²

el-Asl'ın “Kitâbü Nevâdiri's-savm” bölümü Şeybânî'nin Ebû Hanîfe, Hammâd kanalıyla İbrâhim en-Nehaî'den rivayet ettiği, kurban bayramı namazına bir şey yemeden, ramazan bayramı namazına da bir şey yiyerek evden çıkmanın müstehap olduğuna dair rivayet ile başlar.³³ Daha sonra ramazan bayramı namazına çıkmadan önce yapılması müstehap olan diğer şeyler; misvak kullanmak, güzel koku sürünmek ve fitir sadakasını vermekten bahsedilir. Ardından fitir sadakasını kimin ne kadar vermesi gerektiği ve özellikle kölelerin fitir sadakası üzerinde uzunca durulur.³⁴ Kitabın içinde orucun kaza ve kefareti ile ramazan hilali konularını içeren bir bab da bulunmaktadır. Burada konuyla ilgili Şeybânî'ye sorulan bazı sorular ve verdiği cevaplara,³⁵ Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un konu hakkındaki görüşlerine yer verildiği gibi bölümün sonuna doğru oruçla ilgili bazı yemin ve nezirlerin hükmü üzerine de durulmuştur.³⁶

4. Nevâdirü Hişâm b. Ubeydillâh er-Râzî (ö. 221/836)

Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî Ebû Yûsuf'tan ve Rakka'da kadı iken Şeybânî'den ders almıştır. Şeybânî, 189'da (805) Halife Hârûnürreşîd ile Rey'e geldiğinde rahatsızlanmış ve talebesi Hişâm'ın evinde vefat etmiştir. *Usulün* en meşhur râvilerinden biri olan Hişâm'ın fıkıh eserleri arasında

29 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 136, 137, 467; II, 329.

30 Serahsî, *el-Mebsût*, III, 20-45.

31 Bk. Şeybânî, *el-Asl*, II, 205-15.

32 Bk. Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, II, 377, 387; Serahsî, *el-Mebsût*, III, 128-46.

33 Şeybânî, *el-Asl*, II, 205.

34 Şeybânî, *el-Asl*, II, 205-11.

35 Şeybânî, *el-Asl*, II, 212.

36 Şeybânî, *el-Asl*, II, 213-15.

Salâtü'l-eser, Nevâdirü Hişâm ve bu eser üzerine yaptığı eklemeleri içeren *Ziyâdâtü'n-Nevâdir* adlı eseri yer alır.³⁷

Hişâm'ın kayıp vaziyetteki *Nevâdir*'inden yapılan nakillere göre eser bab sistematığına göre yazılmıştır. Eserde çoğunlukla Şeybânî'nin, daha sonra Hişâm'ın diğer hocası Ebû Yûsuf'un ve az sayıda Ebû Hanîfe'nin görüşleri yer almaktadır. Eserde adı geçen mezhep imamlarının rücu ettiği bazı görüşlere de yer verilmiştir.³⁸ Eserin önemli özelliklerinden biri, Hişâm ve diğer bazı talebelerin Şeybânî ve Ebû Yûsuf'a yönelttiği soruları ve onların verdiği cevapları içeriyor olmasıdır.³⁹ Eserde, mezhep imamlarının görüşleri arasındaki bazı ihtilaflar, diğer bazı görüşlerin tâlil ve tefsiri ile bazı kavramların tanımı da yer almaktadır.⁴⁰ Hişâm'ın *Nevâdir*'i mezhep imamlarının çeşitli kelâmî görüşlerini de içerir. Bunlar arasında imanda istisna, müşriklerin vefat eden çocuklarının âhiretteki durumu, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in Hz. Ali'den üstün tutulmasının gereği, Hz. Ali'yi üstün tutanın durumu, Ehl-i sünnet'in tanımı gibi konular vardır.⁴¹

Ziyâdâtü Nevâdiri Hişâm

Nevâdir rivayeti üzerine ilavede bulunduğu bilenen tek kişi Hişâm'dır. Nâtîfî *el-Ecnâs*'ta *Ziyâdâtü Nevâdiri Hişâm*'dan on üç yerde nakil yapmaktadır. Eserde yer alan görüşler, ağırlıklı olarak Şeybânî'ye ait olmakla birlikte, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşlerine de rastlanır. Eserde vefat eden müşrik çocuklarının âhiretteki durumu gibi kelâmî konular yanında *usulde* yer alan bazı meselelerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ayrıntılı anlatımlar da bulunur.⁴²

5. Nevâdirü İbrâhim b. Rüstem (ö. 211/827)

Ebû Bekir İbrâhim b. Rüstem el-Mervezî aslen Kirmanlı olup daha sonra Merv'e yerleşmiştir. Önceleri hadis rivayetiyle meşgul olan İbn Rüstem bazı hadislerle alakalı aldığı eleştirilerden dolayı Şeybânî'nin yanına gitmiş, ondan ve diğer ehl-i re'y mensuplarından fıkıh tahsil etmiştir. Yöneticilerin yakın

37 Hayatı için bk. İbn Ebû'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 368; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 175; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 573.

38 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 239, 543; II, 254.

39 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 145, 187, 358, 386, 407, 409, 410, 549; II, 6, 7, 142, 149, 153, 159, 161, 188, 195, 231, 254, 273, 419, 429, 451, 455.

40 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 236, 304, 262, 386, 399, 400, 432, 538.

41 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 446, 450.

42 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 429, 509.

ilgi gösterdiği İbn Rüstem kendisine yapılan kadılık tekliflerini kabul etmemiştir. Nîşâbur'da vefat eden İbn Rüstem'in eserleri arasında Şeybânî'den rivayet ettiği *Emâlî ve Nevâdir*'i bulunmaktadır.⁴³

el-Ecnâs'ta yer alan *nevâdir* rivayetlerine göre Hişâm'dan sonra en fazla *nevâdir* rivayet eden kişi İbn Rüstem'dir. *el-Ecnâs*'ta İbn Rüstem'in fıkhn hemen her babından toplamda iki yüz seksen kadar *nevâdir* rivayeti bulunmaktadır. İbn Rüstem'e ait bu *nevâdir* eseri Muhammed b. Semâa tarafından da rivayet edilmiştir. Kitapta Şeybânî'nin görüşleri dışında diğer *nevâdir* eserlerinde olduğu gibi Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşlerine de yer verilmekte, konu hakkında mezhep imamlarının arasında ihtilaf varsa o da belirtilmektedir. Nadiren mezhep imamlarının Bîşr b. Gıyâs gibi diğer talebelerinin görüşlerine de yer verilmiştir. Eserde geçen bazı meseleler *usulde* ihtilafsız zikredilen kimi konularda aslında mezhep imamları arasında ihtilaf olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer bazıları da *usulde* geçen mesâile kayıt olarak gelebilmektedir. Bütün *nevâdir* eserlerinde olduğu gibi İbn Rüstem'in *Nevâdir*'inde de mezhep imamlarının rücu ettikleri bazı görüşleri bulmaktayız.⁴⁴ Eserde İbn Rüstem'in Şeybânî'ye yönelttiği bazı sorular da vardır. Şeybânî'nin bu soruların bir kısmına "bilmiyorum" diyerek cevap verdiği, diğer bazısına da, "Bu konuda Ebû Hanîfe'den hiçbir rivayet bilmiyorum ama onun görüşüne göre şöyle olmalıdır..." diyerek Ebû Hanîfe'nin kavlini tahriç yoluyla belirlediği görülür.⁴⁵ *Nevâdir*'de bazı kelimelerin ve kavramların tanımı da yer alır.⁴⁶ Bunlar dışında mezhep imamlarının çeşitli görüşleriyle ilgili tâlil ve tefsirler de mevcuttur.⁴⁷

6. Nevâdirü Muhammed b. Semâa (ö. 233/848)

Ebû Abdullah Muhammed b. Semâa b. Ubeydullah b. Hilâl et-Temîmî 130'da (747) doğmuştur. Ebû Yûsuf'un ashabından olup Şeybânî'den de ders almıştır. Hocaları arasında Hasan b. Ziyâd da yer alır. Uzun yıllar Bağdat kadılığı yapan İbn Semâa yaşının ilerlemesi sebebiyle azlini talep ettiği 208'e kadar bu görevde kalmış, 233'te (828) 103 yaşında vefat etmiştir.⁴⁸ İbn Semâa yukarıda geçtiği üzere önceleri Şeybânî'den sadece kitapları rivayet

43 Hayatı için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 587; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, II, 99; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 81; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 87.

44 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 340, 430.

45 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 158, 468.

46 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 77, 404; II, 427, 460, 461.

47 Örnek olarak bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, II, 103, 253, 434.

48 Hayatı için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 132, 147, 161, 165; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 189, 299-301; Kallek, "İbn Semâa", s. 313-14.

edip onun *nevâdir* mesâilini yazmazken, gördüğü bir rüyaya yapılan tabir üzerine *nevâdir* mesâilini de yazmaya başlamıştır.⁴⁹ Kendisi, akrabaları içinde hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'nin *nevâdir* mesâilini iki ayrı kitap halinde rivayet eden tek kişidir. İbn Semâa sadece *nevâdir* mesâilini değil, her iki hocasının *usul* ve *emâlî*lerini de rivayet etmiştir. Diğer talebelerin Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den yaptıkları *emâlî* ve *nevâdir* rivayetlerini de toplamaya çalışmıştır.

Muhammed b. Semâa'nın iki *nevâdir* eserinden ilki çoğunlukla Şeybânî'nin *nevâdir* mesâilini içeren *Nevâdirü İbn Semâa* adıyla bilinen eserdir. Diğeri ise Ebû Yûsuf'un *nevâdir*ini içeren *Nevâdirü Ebî Yûsuf rivayetü İbn Semâa* adıyla bilinen eserdir. Bu iki eserden ilki burada, diğeri ise Ebû Yûsuf'un *nevâdir* mesâilini içeren eserlerin tanıtıldığı kısımda incelenecektir.

Bugün elimizde bulunmayan *Nevâdirü İbn Semâa*'dan en fazla nakil iki yüz elli kadar rivayetle Nâtîfî'nin *el-Ecnâs*'ında yer almaktadır. *Nevâdir*'de Şeybânî'nin görüşleri dışında Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşleri ile Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşleri üzerinden yapılmış tahriçler de (kıyâs-ı kavlih) mevcuttur.⁵⁰ İbn Semâa Ebû Yûsuf'a da talebelik yapmış olmasına rağmen, mevcut nakillere göre, *Nevâdir*'inde ondan çok az rivayette bulunmuştur. Bu, hocası Ebû Yûsuf'un *nevâdir*ini müstakil olarak rivayet etmesiyle alakalı bir durum olsa gerektir. Eserde İbn Semâa'nın Şeybânî'den dolayı rivayetleri de bulunmaktadır. Bunlardan birinde Ebû Yûsuf'un talebesi Muhammed b. Ebû Recânın Şeybânî'den mescitte ders verirken duyduğu ilk meseleyi aktarmaktadır.⁵¹ Eserde ayrıca İbn Ebû Recânın ve Eş'as'ın *Mesâil* adlı eserlerinden nakiller bulunmaktadır.⁵²

Nâtîfî bazı konularda *nevâdir* rivayetleri arasında ihtilaf olduğunu söyleyerek bu rivayetleri alt alta vermektedir.⁵³ Bu ihtilaflar bazı konularda aynı eser içinde olabilmektedir. Nitekim Nâtîfî, İbn Semâa'nın *Nevâdir*'inde Şeybânî'den aktardığı bir mesele hakkında eserin başka bir yerinde Şeybânî'nin burada söylediğinin aksi yönünde hüküm verdiğini ifade ederek aynı eser içinde Şeybânî'nin bir meselede iki farklı hüküm verdiğini dile getirir.⁵⁴ Nâtîfî'nin eserden yaptığı nakillere göre Şeybânî bazı meselelerde tevakkuf etmiş,⁵⁵ bazılarında ise *el-Asl*'da görüş belirt-

49 İbn Ebû'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 353; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162.

50 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 177, 287, 295, 410, 461, 463, 491; II, 319, 322, 446.

51 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 310.

52 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 541, 571.

53 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 386; II, 74, 322.

54 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, II, 85.

55 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 458, 571.

tiği halde İbn Semâa o meselede Şeybânî'nin tevakkuf ettiğini rivayet etmiştir.⁵⁶

7. Nevâdirü Dâvûd b. Rüşeyd (ö. 239/854)

Künyesi Ebü'l-Fazl'dır. Aslen Hârizmli olup Bağdat'ta yaşamıştır. Şeybânî ve Hafs b. Gıyâs'tan fıkıh tahsil etmiştir. Hadis rivayetinde de bulunan Dâvûd'dan Müslim ve Ebû Dâvûd hadis rivayet etmiştir. Buhârî ve Nesâî'de de rivayetleri vardır. 7 Şâban 239'da (854) seksenli yaşlarda vefat etmiştir.⁵⁷ Kendisi ayrıca Şeybânî'nin *emâlî* râvilerindedir.⁵⁸ *Nevâdir*'inden yapılan nakillerin birçoğunda Şeybânî'ye Rakkâ'da yöneltilen sorulara yer vermesinden hem *emâlî* hem de *nevâdir* mesâilinin en azından bir bölümünü Şeybânî'nin Rakkâ'daki imla meclisinde kayda geçirdiği anlaşılmaktadır.

Nâtîfî, Dâvûd b. Rüşeyd'in *Nevâdir*'inden otuz kadar mesele nakletmektedir. Bu meseleler tahâret, namaz, oruç, hac, nikâh, talak, yemin, siyer, kurban, edebü'l-kâdî, şahitlik ve dava konularıyla alakalıdır. *Nevâdir*'in Muhammed b. Bûkerd er-Rûyânî adlı bir kişiye ait rivayeti de bulunmaktadır.⁵⁹ Nâtîfî'nin eserden yaptığı rivayetlerin bir kısmı Şeybânî'ye Rakkâ'da iken yöneltilen sorulardan oluşmaktadır.⁶⁰ *Nevâdir*'de doğrudan Şeybânî'den nakledilmiş fetva ile kaza arasındaki fark, içtihatı isabet, fakih birinin kendi görüşüne muhalif bir görüşe göre amel etmesi, vali ve kadıların devlet başkanı vefat ettiğinde göreve devam durumları, Ehl-i kitabın müslüman olabilmesi için sadece kelime-yi şehâdetin yeterli olmayacağı gibi Şeybânî'nin kadı olması sebebiyle üzerinde durduğu anlaşılan, diğer eserlerde bulunması pek mümkün olmayan önemli konular yer almaktadır.⁶¹

8. Nevâdirü Ali b. Yezîd (ö. 191/807'den sonra)

Kaynaklarda hakkında bilgi bulunmayan Ali b. Yezîd'in mevcut rivayetler üzerinden hem Şeybânî hem de Hasan b. Ziyâd'a talebelik

56 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 154.

57 Hayatı için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, IX, 438; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 408; Zehebî, *Siyer*, XXI, 157-58; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 547.

58 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 347.

59 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 130. Nâtîfî, bu kişinin adını bir yerde daha zikretmekte (I, 445) ve onun Muhammed b. Semâa'dan yaptığı bir nakle yer vermektedir. Bu durumda İbn Semâa'nın talebeleri veya muasırlarından olmalıdır.

60 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 39, 53, 151, 258, 304, 460, 512.

61 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 130, 437; II, 144, 146, 153, 163.

yaptığı anlaşılmaktadır.⁶² *Nevâdir*'inde verdiği bazı tarihlerden 178'de (794) Şeybânî'nin, 191'de (807) Bağdat'ta Yûsuf b. Ebû Yûsuf'un meclisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. *Nevâdir* dışında *el-Câmi'* adlı bir eseri daha vardır.⁶³

Nâtîfî, Ali b. Yezîd'in *Nevâdir*'inden on beş kadar meselede nakilde bulunmuştur. Bu nakiller genellikle Ali b. Yezîd'in Şeybânî'ye yönelttiği sorulardır.⁶⁴ Eserde Hişâm'ın Şeybânî'ye veya Ali b. Yezîd'in Yûsuf b. Ebû Yûsuf gibi diğer Hanefî fakihlerine yönelttiği sorular da mevcuttur.⁶⁵ Ali b. Yezîd, Şeybânî'den yaptığı nakilleri bazan Hişâm vasıtasıyla aktarmaktadır. Eserde dolaylı yolla Ebû Yûsuf'tan da rivayetler vardır. Mesela Ali b. Yezîd Ebû Yûsuf'tan aktardığı bir görüşü Ebû Yûsuf'un kız kardeşinin oğlu olduğunu söylediği Abbas isminde birinden rivayet etmektedir.⁶⁶

Eserden yapılan önemli nakillerden biri cumanın kılınacağı şehrin tanımıyla alakalıdır. Ali b. Yezîd bu konuyu Şeybânî'ye sorduğunu onun da, "Hadleri uygulayan bir kadısı bulunan şehirlerde cuma kılınmalıdır" dediğini ama şehir nüfusu hakkında bir takdirde bulunmadığını nakleder.⁶⁷ Eserde yer alan diğer önemli bir konu Mecûsîler'in davalarına bakması için içlerinden birinin atanmasıyla alakalıdır. Ali b. Yezîd'in bu konuyla ilgili Taberistan valisi, Mecûsîler arasında hüküm vermesi için yine bir Mecûsî'yi kadılık makamına getirirse, sonra bu kişinin verdiği hüküm müslüman bir kadıya taşınsa bu durumda ne olur diye sorduğu soruya Şeybânî'nin verdiği cevap şöyledir:

Taberistan valisinin uygun gördüğü kişiyi tayin etme yetkisi varsa, Mecûsî'nin verdiği hükme bakar ve bir müslüman kadı verdiğinde geçerli olacak bir hükümse geçerli kılalım. Eğer mesele müslümanlar arasında ihtilafı ise razı olsalar da olmasalar da hükmünü yine iptal etmem.⁶⁸

Ali b. Yezîd'in Şeybânî'den yaptığı bu rivayete göre müslüman olmayan azınlıklar arasındaki davalar için devlet başkanı ve valinin izniyle kendi aralarından birinin seçilebileceği ve İslamî hükümlere muhalif olmadıkça verdiği hükmün geçerli olacağı anlaşılmaktadır.

Eserde mahkûm haklarıyla alakalı konulara da rastlamak mümkündür. Mesela Şeybânî'ye göre, çocuğu doğduğu veya vefat ettiğinde ziyaret için

62 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, II, 232, 247, 303, 380.

63 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 544; II, 150, 153, 384.

64 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 127; II, 150, 153, 178, 381, 384.

65 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, II, 232, 303.

66 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 365.

67 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 127.

68 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, II, 150, 153.

mahkûmun hapisten çıkmasına izin verilebilir, diğerk kişilerin doğum ve ölü- mü için ise izin verilmez.⁶⁹

9. Nevâdirü Ebî Süleymân el-Cûzcânî (ö. 200/816)

Ebû Süleyman Mûsâ b. Süleyman el-Cûzcânî, Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin Muallâ b. Mansûr, Muhammed b. Semâa gibi ortak talebeleri arasında yer alır. *Usulün* bilinen en meşhur râvisidir. Bugün elimizdeki *Usul* nüshalarının yarısından çoğu onun rivayetine dayanmaktadır. Kendisi ayrıca Şeybanî'nin diğerk eserlerinden *el-Câmiu's-sagîr*, *el-Câmiu'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât*'ı da rivayet ederek mezhebin sonraki nesillere aktarılmasında kritik bir rol üstlenmiştir.⁷⁰ Ebû Süleyman'ın Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den *Emâlî* rivayetleri de bulunmak- tadır.⁷¹

Nâtîfî, Ebû Süleyman'ın *Nevâdir*'inden sadece iki yerde nakil yapmakta- dır. *el-Mebsût* ve *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de eserden on beşer kadar rivayet yer almaktadır. *el-Mebsût*'taki rivayetlerin hepsi tahâret ve namazla alakalı iken, *el-Muhîtü'l-Burhânî*'de az da olsa tahâret ve namaz dışında konulardan riva- yet bulunabilmektedir.⁷² Eser, Serahsî'nin yaptığı bir nakilden anlaşıldığına göre diğerk *nevâdir* eserleri gibi bab sistematığına göre yazılmıştır.⁷³ Eserde Şeybânî dışında Ebû Yûsuf'un görüşleri de yer almaktadır.⁷⁴

Serahsî eserden yaptığı bazı nakillerle, ilgili meselede *el-Asl* ile *Nevâdir* arasındaki ihtilaflara, iki eserde yer alıp birbirine muhalifmiş gibi görünen bazı rivayetlerin aslında farklı konularla alakalı olduğuna, *el-Asl*'da geçen bazı meselelerin tefsirine/ayrıntılılarına, *Nevâdir*'in farklı yerlerinde aynı konu hakkındaki çelişkili gibi görülen bazı rivayetlerden; birinin kıyas, diğerkinin ise istihsan gereği söylendiğine ve bazı konularda mezhep imamları arasında ihtilaf bulunduğuna dikkat çekmektedir.⁷⁵

69 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, II, 178.

70 Ebû Süleyman'ın rivayet ettiği kitaplar için bk. Boynukalın, *İmam Muhammed*, s. 86- 90, 97, 274-75.

71 Ebû Yûsuf'un *emâlî*sinin Ebû Süleyman rivayeti için bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 158, 183, 261, 262, 271, 276, 281, 289, 290, 293, 300, 339, 340, 355, 356, 373, 399, 400, 567; II, 12, 357, 392, 408, 417, 426, 427. Şeybânî'nin *Emâlî*sinin Ebû Süleyman rivayeti için bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 497, 512; II, 259, 287, 318, 411.

72 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 97, 511; Serahsî, *el-Mebsût*, I, 179, 22, 230, 231, 241; II, 13, 15, 16, 40, 45, 66, 73; III, 209; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, I, 419; II, 12, 14, 196, 207, 210, 212, 223; III, 202; IV, 147; VII, 413; IX, 400.

73 Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, I, 179.

74 Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, II, 45; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, III, 202; IV, 147; IX, 400.

75 Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, I, 203, 222, 231, 241; II, 13, 15, 16, 40, 73.

10. Nevâdirü İsâ b. Ebân (ö. 221/836)

Ebû Mûsâ İsâ b. Ebân b. Sadaka, İbn Semâa'nın yakın arkadaşı olup onun tarafından Şeybânî meclislerine davet edilmiş, önceleri ehl-i re'yin sahih hadislere muhalefet ettikleri düşüncesiyle derslere katılmak istemese de daha sonra konu hakkında Şeybânî'nin yaptığı izahlar İsâ b. Ebân'ın olumsuz düşüncelerinin değişmesini sağlamış ve Şeybânî'nin talebesi olmuştur. İsâ b. Ebân Şeybânî ile sadece on bir ay, diğer bir rivayete göre de altı ay beraber kalmış, Şeybânî'nin Rakka'ya kadı olmasından sonra yazışmalar yoluyla irtibatını devam ettirmiştir.⁷⁶ İsâ b. Ebân 211'de (826) İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe'nin yerine Basra kadılığına getirilmiş ve hac dönüşü 221'de (836) Basra'da, vefat edinceye kadar bu görevde kalmıştır.⁷⁷

İsâ b. Ebân'ın *Nevâdir*'i kaynaklarda zikredilen fakat Nâtîfî'nin kendisinden hiç nakil yapmadığı iki *nevâdir* eserinden biridir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İsâ b. Ebân'ın *Nevâdir*'inden *Uyûnü'l-mesâil*'de bir yerde ve *el-Muhitü'l-Burhânî*'de nakiller bulunmaktadır.⁷⁸ Eserden yapılan az sayıdaki nakle göre içinde diğer *nevâdir* eserlerinde olduğu gibi Şeybânî'nin görüşleri, İsâ b. Ebân'ın ona soruları yer almaktadır.⁷⁹ Konular genelde çeşitli meseleler hakkında hâkimin nasıl hüküm vereceği hakkındadır.⁸⁰ Meselelerin bu tür üzerinde ağırlık kazanmış olması İsâ b. Ebân'ın kadılık görevinde bulunmuş olmasıyla alakalı olsa gerektir. Ayrıca bu az sayıdaki rivayet içinde Şeybânî'nin adı geçmeyen ve genellikle muhakeme usulüyle alakalı meselelerin İsâ b. Ebân'ın kendi görüşleri olma ihtimali yüksek görünmektedir. *Uyûnü'l-mesâil*'de *Nevâdir*'den yapılan rivayetin İsâ b. Ebân'ın görüşü olduğu çok daha açıktır.⁸¹ Nâtîfî'nin *el-Ecnâs*'ta bir mesele hakkında İsâ b. Ebân'ın "kendi görüşü olarak" (mezhepteki görüşe) muhalefet ettiğini aktarması⁸² onun kendine has bazı görüşleri olduğunun açık ifadesidir.

B) Ebû Yûsuf'un Nevâdir Mesâilini İçeren Nevâdirler

Şeybânî'den sonra en çok *nevâdir* mesâili rivayet edildiği bilinen mezhep imamı Ebû Yûsuf'tur. Ebû Yûsuf'un *nevâdir* mesailini içerdiği tespit edilebilen

76 Bk. İbn Ebû'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe*, s. 360; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 131, 147.

77 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 481. 220'de vefat ettiğine dair bk. İbn Ebû'l-Avvâm, *Fezâilü Ebî Hanîfe* s. 360.

78 Bk. Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, s. 210; Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, III, 56, 61; VI, 596; IX, 653, 654, 698, 724; X, 209, 282.

79 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, II, 489, 492; VI, 494.

80 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, VIII, 571, 572, 595, 607; IX, 164, 206.

81 Bk. Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, s. 210.

82 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, II, 78.

eserler yedi tanedir. *Nevâdir* eserlerinden günümüze müstakil olarak ulaştığı bilinen tek eser Muallâ b. Mansûr'un Ebû Yûsuf'tan yaptığı rivayetleri içeren *Nevâdirü Muallâ* olup *nevâdir* mesâilinin mahiyetine dair yaptığımız tespitler büyük ölçüde bu esere dayanmaktadır. Ebû Yûsuf'un *nevâdir* mesâiline tahsis edilmiş diğer kayıp eserler ise bu eserlerden yapılmış nakiller üzerinden tanıtılmıştır.

1. Nevâdirü Muallâ b. Mansûr (ö. 211/826)

Rey'de doğan Ebû Ya'lâ Muallâ b. Mansûr er-Râzî, Ebû Süleyman el-Cûzcânî ile birlikte hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'den ders alan Hanefî fakihlerindendir. Her iki hocasından *usul* (kütüb) ve *emâli* rivayet etmiştir.⁸³ Fıkıh ve hadis rivayetiyle meşhur olan Muallâ b. Mansûr Bağdat'ta yaşamış, Halife Me'mûn'un kadılık teklifini reddetmiştir. Mâlik b. Enes, Leys b. Sa'd, Hammad b. Zeyd ve İbn Uyeyne gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, Ali b. Medîni, İbn Ebû Şeybe ve Buhârî gibi meşhur hadis âlimleri de kendisinden rivayette bulunmuştur. *Kütüb-i Sitte* ve diğer birçok hadis kaynağında rivayetleri yer alan Muallâ b. Mansûr 211'de (826) Bağdat'ta vefat etmiştir.⁸⁴ Muallâ'nın kendi telif ettiği eserleri arasında *Kitâbü's-Salât* ile *Kitâbü'd-Dahâyâ*'dan *el-Ecnâs*'ta nakiller vardır.⁸⁵

Muallâ b. Mansûr'a ait *Nevâdir*'in mesâil ve bab tertibi, klasik fıkıh kitaplarının tertibiyle uyuşmamaktadır. Mesela klasik fıkıh kitaplarında ibadet konuları başta gelirken, Muallâ'nın *Nevâdir*'inde aynı konular kitabın ortalarında gelmektedir. Yine hac gibi bazı bablar hiç bulunmazken, nikâh gibi bazı bablar da birden fazla yerde geçebilmektedir. Yine bazı meselelerin ilgili babın altında ele alınmadığı da vâkidir. Kitaptaki meselelerin ve babların bu şekilde tertip edilmesinin Muallâ'nın Ebû Yûsuf'un *nevâdirini* yazmaya başladığı andan itibaren imla meclisinde aldığı notları aynı sırayla tasnif etmesinden kaynaklanmış olması mümkündür. Günümüze ulaştığı bilinen tek imla cüzündeki babların da aynı şekilde düzensiz olması bu tespiti güçlendirmektedir.⁸⁶ Ayrıca kitapta, Muallâ b. Mansûr'un bu *nevâdir* mesâilini imla meclisinden tuttuğunu gösteren anekdotlar vardır.⁸⁷

83 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 161. *Emâli* rivayetinden nakiller için bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 358, 533; II, 327.

84 Hayatı için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 161; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, XV, 246-49; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 492-93; Kaya, "Muallâ b. Mansûr", s. 309.

85 Nâtîfî, *Ecnâs*, I, 62, 68, 128, 510.

86 Krş. Şeybânî, *Cüz'*.

87 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 131.

Genelde hiçbir delil zikredilmeden sadece meselenin aktarıldığı kitapta Ebû Yûsuf bazan “eraeyte” veya “elâ terâ” ifadelerini kullanarak müsellemlerle diğer bazı meselelere kıyasta bulunmakta, birkaç yerde istihsana gitmekte⁸⁸ ve nadiren de olsa konuyla ilgili hadis ve âsâr rivayetlerine yer vermekte⁸⁹ veya atıfta bulunmaktadır.⁹⁰ Kitabın birkaç yerinde bazı terimler Ebû Yûsuf, Muallâ ve kitabın râvisi Ebû Bekir⁹¹ tarafından açıklanmıştır.

Muallâ b. Mansûr Ebû Yûsuf’un *nevâdirini* rivayet ettiği için kitabın hemen her meselesinde öncelikle “Kâle Ebû Yûsuf” diyerek onun görüşünü nakletmektedir. *Nevâdir*’de Ebû Yûsuf’tan gelen bu rivayetler sonraki mezhep eserlerinde “Ebû Yûsuf’tan rivayet edildi” denilerek getirilen birçok naklin sıhhatini, bu görüşlerin kimin aracılığı ile geldiğini ve Ebû Yûsuf’a aidiyetini tespit etme noktasında önemli bir boşluğu dolduran birinci el kaynak vazifesi görmektedir.

Kitapta Ebû Yûsuf birçok meselede kendi görüşüyle birlikte Ebû Hanîfe’nin görüşlerine, ona sorduğu bazı sorular ve cevaplarına yer vermektedir. Sorduğu bazı sorulara Ebû Hanîfe’nin “bilmiyorum” diyerek cevap veremediği de vâkidir. Bazı sorularla Ebû Hanîfe’nin görüşündeki tutarsızlığa işaret etmek istediği anlaşılmaktadır.⁹² Ayrıca Ebû Hanîfe’yi yaparken gördüğü bazı fiilleri ve değiştirdiğini söylediği bazı görüşlerini de nakletmektedir.⁹³ Bunlardan başka Ebû Hanîfe’den konuyla ilgili görüş nakledilmese bile “onun görüşüne kıyasla” diyerek tahric yaptığı meseleler de bulunmaktadır.⁹⁴ Bu tür tahric yaptığı bir meselede Muallâ b. Mansûr’un Ebû Hanîfe’nin hangi görüşüne kıyas ettiğini sorması üzerine Ebû Yûsuf’un kıyas yaptığı görüşü açıklaması⁹⁵ mezhep imamlarının birbirlerinin görüşlerinden nasıl tahric yaptıklarını bizzat kendilerinin göstermesi açısından esere ayrı bir değer katmaktadır. Zira bu sayede Ebû Yûsuf’un ağızından Ebû Hanîfe’nin *usulde* geçmeyen daha birçok görüşüne, aralarında geçen soru-cevap şeklindeki diyaloglara, hakkında Ebû Hanîfe’nin görüşü bulunmayan konularda Ebû Yûsuf’un onun görüşlerinden nasıl tahricler yaptığına, Ebû Yûsuf’un Ebû Hanîfe’yi yaparken gördüğü bazı davranışlarına kadar canlı bir fıkıh müktesebatına yine birinci el kaynaklardan ulaşma imkânı buluyoruz.

88 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 25, 38, 136.

89 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 62, 86, 121, 75.

90 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 9, 23, 80, 125, 128.

91 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 4, 69, 122, 131.

92 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 19, 40, 92.

93 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 81, 90, 134, 137.

94 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 31, 83, 86, 90, 92, 99, 101, 106, 107, 129, 141.

95 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 92.

Ebû Hanîfe dışında pek fazla kimsenin görüşünü zikretmeyen Ebû Yûsuf, bazı konularda eski hocası İbn Ebû Leylâ'nın, birkaç yerde de İbn Şübrüme, A'meş ve İbrâhim en-Nehâî gibi bölgenin bazı meşhur âlimlerine ait görüşleri de aktarmaktadır.⁹⁶

Ebû Yûsuf bu kişiler dışında başka hiç kimseden görüş nakletmemektedir. Fakat Muallâ aynı zamanda şeybânî'nin de talebesi olduğu için Ebû Yûsuf'tan duyduğu bazı meselelerle alakalı olarak şeybânî'ye soru sorduğunu, ondan duyduğunu veya onun dediğini söylediği bazı meselelerde şeybânî'nin görüşlerine de yer vermektedir. Muallâ b. Mansûr'un aynı mesele hakkında şeybânî'den yaptđı bu tür nakillerin çoğunda şeybânî Ebû Yûsuf'tan farklı, bir kısmında ise aynı cevabı vermiştir. Muallâ şeybânî'den yaptđı nakillerden ikisinde onun önceki görüşünden döndüğünü ifade etmekte,⁹⁷ bir yerde de şeybânî'nin görüşü hakkında tahriç yapmaktadır.⁹⁸

Muallâ b. Mansûr kitabın birçok yerinde "Ebû Yûsuf'a sordum", "Onu derken duydum", "Ona dedim ki" veya "Ona denildi ki" gibi ifadeler kullanarak ondan rivayette bulunmaktadır. Ayrıca iki yerde "Onu şöyle yaparken gördüm"⁹⁹ diyerek fiillerini de kaydetmiştir. *Nevâdir*lerin gerçek mahiyetini oluşturan ve onları vazgeçilmez kılan büyük ölçüde bu tür rivayetlerdir. Zira Muallâ'nın sorduğu sorular, karşılığında Ebû Yûsuf'un verdiği cevaplar, onu yaparken gördüğu veya söylerken duyduğu birçok şey *usulde* veya diğer *nevâdir* rivayetlerinde karşılaşılması pek mümkün olmayan türden meselelerdir.

Kitapta yer alan bazı meseleler hakkında "Bu Ebû Yûsuf'un ilk görüşüydü" denilerek sonradan o görüşünden döndüğu belirtilmekte ve yeni görüşüne yer verilmektedir.¹⁰⁰ Bazan da ilk görüşü zikredilmeden sadece son görüşü aktarılmaktadır.¹⁰¹ Kitapta Ebû Yûsuf'un ilk görüşüne tekrar döndüğu meseleler de mevcuttur.¹⁰² Birkaç defa görüş değiştirdiği konular da vardır.¹⁰³ Muallâ b. Mansûr bir yerde de Ebû Yûsuf'un döndüğu bazı görüşlerine binaen diğer bazı görüşlerinin de değişmiş olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁴ Talebelerinin bundan önceki görüşünüz böyle değildi,

96 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 3, 18, 73, 80, 90.

97 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 99, 143.

98 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 116.

99 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 81, 89.

100 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 5, 72, 74, 129.

101 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 74, 91.

102 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 72.

103 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 134.

104 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 75.

diyerek sual tevcih ettikleri bazı durumlarda Ebû Yûsuf'un öyle bir görüşü olduğunu kabul etmez tarzda bazan da açıkça inkâr ederek cevap verdiği de olmuştur.¹⁰⁵

Nevâdirin göze çarpan diğer bir özelliği mezhep imamlarının birbirlerinin yeni veya değişen görüşlerinden haberdar olmalarını sağlamış olmasıdır. Zira kitapta yer alan bazı meselelerden Ebû Yûsuf kadı olup Bağdat'a gittikten sonra Şeybânî'nin onun bazı yeni veya değişen görüşlerinden haberdar olmadığını; bu sebeple ondan farklı rivayetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat her iki imamın Muallâ gibi ortak talebeleri bu problemin çözümünde önemli bir rol oynamışlardır.

Nevâdir'de yer alan diğer bazı meseleler de göstermektedir ki geç dönemde telif edilen eserlerde Hanefî fukahasına nispet edilen bazı tâlil ve tespitler aslı itibariyle mezhep imamlarına dayanmaktadır. Mesela Serahsî'nin *el-Mebsût*'ta bir meseleyle alakalı olarak Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'den aktardığı gerekçe *Nevâdirü Muallâ*'da Ebû Yûsuf'un sözü olarak geçmektedir.¹⁰⁶

2. Nevâdirü Ebî Yûsuf rivâyetü Muhammed b. Semâa (ö. 233/848)

İbn Semâa hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'nin *nevâdir* mesâilini ayrı ayrı rivayet eden tek kişidir. Yukarıda Şeybânî'den yaptığı *nevâdir* rivayetlerini içeren eserini tanıttığımız yerde hayatı hakkında bilgi vermiştik. Şimdi burada Ebû Yûsuf'tan yaptığı *nevâdir* rivayetlerini içeren eseri hakkında bilgi vereceğiz.

Kayıp olan diğer *nevâdir* eserlerinin birçoğunda olduğu gibi bu eserin mahiyetine dair bilgilerimiz Nâtîfî'nin eserden yaptığı yüz elli kadar nakille sınırlı kalmaktadır. Nâtîfî'nin birkaç mesele hakkında, "İbn Semâa'nın naklettiği *Nevâdirü Ebî Yûsuf*'ta gördüm", "Orada yer alan ifade şöyledir..."¹⁰⁷ demesinden eseri bizzat gördüğünü anlıyoruz. Eser *Nevâdirü Ebî Yûsuf* adını taşısa da bazı konularda Ebû Hanîfe'nin görüşleri ile yine onun görüşlerine göre yapılmış tahriçler de yer almaktadır.¹⁰⁸ İbn Semâa bir yerde Şeybânî'nin görüşünü de vermiştir. Eserde, *Zâhirü'r-rivâye*'de mutlak bırakılan bazı ifadelerin kayıtlarıyla çeşitli kavramların açıklamaları yer alabilmektedir. Yine davâbit türünden kaidelere de rastlanabilmektedir.¹⁰⁹

105 Bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 57, 73, 115.

106 Krş. Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 20; Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 54.

107 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 566; II, 107, 282, 335.

108 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 92; 103, 138; II, 423, 432.

109 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 112, 178, 236, 454, 455; II, 460.

Eserde bazı kelimî meseleler de yer almaktadır. Mesela Ebû Yûsuf'tan nakille, bir kadın kocasından ayrılabilmek için kelime-i küfrü söyleyip irtidat edecek olsa kocasından ayrılacağı; ama kalbinde iman olsa bile kâfir olacağı geçer.¹¹⁰ Bir diğer dikkat çeken rivayet yahudilerin ve hıristiyanların kendi dinlerinden teberrî etmeden sadece “Muhammed Allah'ın resulüdür” demek suretiyle müslüman kabul edilmemeleridir. Ebû Hanîfe'nin kendisine tebliğ ulaşmayan kişinin Allah'a iman konusundaki cehaletinin mâzur görülemeyeceğine dair meşhur görüşü de eserden yapılan nakiller arasında yer almaktadır. Eserde yer alan bir diğer dikkat çekici görüş; Ebû Yûsuf'un, küfür ve hakaret içeren sözleri ancak düşük karakterli sefih kişilerin sarfedebileceğini gerekçe göstererek sahâbe hakkında kötü söz söyleyenlerin şahitliklerini kabul etmemesidir. Ebû Yûsuf sahâbe hakkında kötü söz söylemeyip onlardan teberrî eden kişinin ise bâtil bir inanca sahip olmakla birlikte herhangi bir fısık zâhir olmadıkça şahitliğinin kabul edileceğini söyler. Peygamberler dışında birine salat edilip edilemeyeceği, kitapta tartışıldığı aktarılan bir diğer ilginç meseledir. Ebû Hanîfe bunu câiz görmezken, Ebû Yûsuf bunda bir beis görmez.¹¹¹

3. Nevâdirü Bişr b. Velîd (ö. 238/853)

Ebû Yûsuf'un önde gelen talebelerinden olup onun kitaplarını ve *Emâlî*'sini rivayet etmiştir. 208'den 213'e kadar; birincisi iki yıl, ikincisi üç yıl olmak üzere Bağdat'ın her iki yakasında kadılık görevinde bulunmuştur. Mu'tasım-Billâh zamanında ulemaya halku'l-Kur'ân'ı kabul etmeleri yönünde yapılan baskıya olumsuz cevap verdiği için Mütevekkil-Alellah'ın hilafetine kadar ev hapsinde kalmış ve fetva vermesi yasaklanmıştır. Daha sonraları bu konuda tevakkuf etmesi sebebiyle muhaddisler kendisinden rivayette bulunmayı terketmişlerdir. 238 Zilkadesinde (853) doksan yedi yaşında vefat eden Bişr, Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinin en meşhur râvisidir.¹¹²

Bişr b. Velîd birçok *emâlî* râvisinin yaptığı gibi hocası Ebû Yûsuf'un genellikle *emâlî* meclislerinde gündeme getirdiği *nevâdir* mesâilini bir eserde toplamıştır. Kendisi *Emâlî*'nin en önemli râvisi olmasına rağmen *el-Muhîtü'l-Burhânî* hariç Hanefî kaynaklarında *Nevâdir*'inden pek nakil yoktur. Nâtîfi bile *el-Ecnâs*'ta onun *Nevâdir*'inden sadece beş yerde nakil yapmaktadır.

110 Bk. Nâtîfi, *el-Ecnâs*, I, 434.

111 Bk. Nâtîfi, *el-Ecnâs*, I, 446, 450, 451; II 157, 193.

112 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 563-66; Zehebî, *Siyer*, X, 674-75; hayatı ve *emâlî* rivayeti hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri*, s. 24-30.

Nevâdir'inden gelen diğer nakillerin bir kısmı Tahâvî, Ebû'l-Leys Semerkandî ve Cessâs'ın eserlerinde yer almaktadır.¹¹³

el-Muhîtü'l-Burhânî'de yer alan rivayetlere göre Bişr b. Velîd'in *Nevâdir*'inde genellikle Ebû Yûsuf'un görüşleri yer almaktadır. Bazan da Ebû Yûsuf kanalıyla Ebû Hanîfe'nin görüşlerine yer verilmektedir.¹¹⁴ Eserde az da olsa Ebû Yûsuf'un rücu ettiği görüşleriyle¹¹⁵ Bişr'in Şeybânî'ye sorduğu bir soru da yer alır.¹¹⁶ *Nevâdir* eserlerinde az rastlanan diğer bir tür de küllî ka-idelerdir. Bişr bu yerlerden birinde Ebû Yûsuf'tan elbisedeki kan ve benzeri necis şeyleri temizlemek maksadıyla kullanılan ve elbise sıkıldığında oradaki necâseti çıkaran sirke ve süt gibi sıvı maddelerin hepsiyle elbise temizleneceğini nakletmektedir.¹¹⁷ Eserde Ebû Yûsuf'un kullandığı bazı terimler daha sonraki ulema arasında farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bunlardan biri bayram namazı için kullandığı "sünnetün vâcibetün" ifadesidir. Hanefî fakihlerin bir kısmı bu cümledeki "sünnet"e yol manası vererek cümleyi "Bayram namazının vücûbu açık seçiktir (tarîkatün müstekîmetün zâhîratün)" diye anlarlarken diğer bir kısmı, ifadeyi "Bayram namazının vücûbu sünnetle sabit olmuştur" şeklinde açıklamışlardır.¹¹⁸

4. Nevâdirü Ebî Yûsuf rivâyetü Ali b. el-Ca'd (ö. 230/845)

Ebû'l-Hasan Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî, Ebû Yûsuf'un talebelerinden olup 136'da (753) doğmuştur.¹¹⁹ Rivayette bulunduğu hocaları arasında Şu'be, İbn Ebû Zî'b, Süfyân es-Sevrî gibi önemli isimler vardır. Kendisinden rivayet edenler arasında Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Ebû Dâvûd ve daha birçok meşhur muhaddis vardır.¹²⁰ *el-Ecnâs*'ta Ebû Yûsuf'a ait *Emâlî*'nin onun rivayetiyle gelen Kitâbü's-Salât, Kitâbü'd-Da'vâ ve Kitâbü'l-Vasâyâ kısımlarından nakiller bulunmaktadır.¹²¹ Ayrıca Ebû Yûsuf'un *Nevâdir*'ini de rivayet etmiştir.

113 Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, s. 15; Cessâs, *Muhtasar*, V, 78 (eserin adı burada *Nevâdirü Ebî Yûsuf* olarak geçmektedir); Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 343; Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 44, 191, 253, 327; II, 365.

114 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, II, 213; Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 44, 191, 327.

115 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, I, 383; V, 350; VIII, 49.

116 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, VI, 342.

117 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, I, 206.

118 Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhît*, II, 95.

119 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 549.

120 Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, s. 278-82.

121 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 38; II, 232, 285.

el-Ecnâs'ta Nevâdirü Ebî Yûsuf bi-rivâyeti Alî b. el-Ca'd adıyla geçen bu eserden yirmi kadar nakil bulunmaktadır. Eserdeki rivayetlerin tamamı Ebû Yûsuf'a ait olup, mevcut az sayıdaki rivayete göre başka bir mezhep imamının görüşü bulunmamaktadır. Nâtîfî, "Şüf'a hakkıyla bir malı alan kişiye parayı ödemesi için mahkeme tarafından üç gün süre verilir" şeklinde Şeybânî'den nakledilen görüşün gerekçesinin Ebû Yûsuf'un bu *Nevâdir*'inde geçtiğini söyleyerek onun müslim ve gayrimüslim tebaanın ibadet hayatlarını hukukî muamelelerde dikkate aldığını gösteren şu ifadelerini aktarır:

Çünkü mahkemeye gelip şüf'a hakkı talep eden kişi müslüman ise bu başvurusunu cuma, yahudi ise cumartesi, hıristiyan ise pazar günü yapmış olma ihtimali vardır ve bugünler onların ibadette meşgul oldukları gün olduğu için parayı hazırlayamayabilirler. Ayrıca kadının her gün davalara bakma imkânı da olmayabilir. Bu sebeple ödemeyi ertelemesi uygundur.¹²²

5. Nevâdirü Muhammed b. Şücâ' es-Selcî (ö. 266/880)

Ebû Abdullah Muhammed b. Şücâ' es-Selcî 181'de (797) Bağdat'ta doğmuştur.¹²³ Hasan b. Ziyâd'dan hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca Hasan b. Ebû Mâlik, Muallâ b. Mansûr, Bişr b. Gıyâs, Ebû Süleyman el-Cûzânî, İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe gibi diğer Hanefî fakihlerinden rivayetleri vardır. Nedîm *el-Fihrist*'te onun, Ebû Hanîfe'nin fıkhnı geliştirip güçlendiren, delillendiren, hükümlerin illetlerini belirleyen, hadislerle destekleyip hüsnükabul ile karşılanmasını sağlayan kişi olduğunu söylemektedir.¹²⁴ Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *en-Nevâzil*'in başında Ebû Hanîfe ve ashabından sonra kendi dönemine kadar gelen fakihlerin değişen şartlar muvacehesinde yeni meselelerde mezhep imamlarının içtihatlarını derinlemesine inceleyip fetva verdiklerini söylemektedir. Onun burada saydığı fakihlerin başında İbn Şücâ' es-Selcî ile diğer bir *nevâdir* sahibi Muhammed b. Mukâtil er-Râzî gelmektedir.¹²⁵

Muhammed b. Şücâ' es-Selcî'ye ait *Nevâdir*'in içeriğine dair bilimiz Nâtîfî'nin eserden yaptığı kırk kadar nakilden ibarettir. Eserde Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan rivayetler bulunurken Şeybânî'den hiç rivayet yoktur. İbn Şücâ' kendilerine yetişemediği Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan naklettiği görüşleri, adını zikretmese de hocası Hasan b. Ziyâd ile Ebû Yûsuf'un talebesi

122 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, II, 112.

123 Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 315.

124 Nedîm, *el-Fihrist*, II, 29-30. Zâhid el-Kevserî, Nedîm'in bu sözlerini onaylamaktadır (bk. *el-İmtâ'*, s. 55).

125 Bk. Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, vr. 151^b.

Hasan b. Ebû Mâlik aracılığı ile aktarıyor olmalıdır. Aradaki râvinin adını verdiği yerler de vardır. Mesela Ebû Hanîfe'den naklettiği bazı görüşlerin rivayet zincirinde Hasan b. Ebû Mâlik ve onun hocası Ebû Yûsuf'un adları yer alır. Eserden yapılan nakillere göre İbn Şücâ'nın *Nevâdir*'inde kimseye nispet edilmeden aktarılan görüşler diğerlerine nispetle daha fazladır. Bu görüşlerin kendisine ait olması mümkündür. Zira eserde kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar da vardır.¹²⁶ Ayrıca eserden yapılan bir nakil sonunda, "İbn Şücâ' kendi görüşü olarak şöyle dedi"¹²⁷ denilmesi *Nevâdir*'inde kendi görüşlerine de yer verdiğini veya bunların talebeleri tarafından *Nevâdir*'ine eklendiğini gösterir. Bu durumda eserin hem mezhep imamlarının hem de İbn Şücâ'nın *nevâdir* mesâilini içerdiğini söylemek mümkündür. Eser bu yönüyle diğer *nevâdir* eserlerinden ayrılmakta, İsbâ b. Ebân ve Muhammed b. Mukâtil'in *nevâdir* eserlerine benzemektedir. Zira onların eserlerinde kendi görüşleri de geçebilmektedir. Hatta İbn Mukâtil'in *Nevâdir*'i mevcut verilere göre sadece kendi görüşlerinden oluşmaktadır.

İbn Şücâ'nın *Nevâdir*'inde diğer *nevâdir* eserlerinde olduğu gibi fikhî hükümlerin yanında kelamî meseleler de yer alabilmektedir. Bunlardan birinde Ebû Hanîfe'nin (Kaderiyye fırkasının doğuşunu hazırlayan) Gaylân ed-Dımaşkî'nin (ö. 120/738 civarı) ashabıyla yaptığı münazarada, "Allah beni de fiillerimi de yaratandır" dediği geçer.¹²⁸

6. Nevâdirü Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833)

Ebû Abdurrahman Bişr b. Gıyâs b. Ebû Kerîme'nin doğum tarihi bilinmemekle birlikte 218'de seksen yaşına yaklaşmışken vefat ettiği yönündeki bilgilere göre 140'lı yılların başında doğmuş olmalıdır. Bağdat'ta ikamet eden Bişr, Ebû Yûsuf'un talebesi olup¹²⁹ fıkihtan çok kelamî görüşleriyle tanınmış; Ehl-i sünnet'e muhalif görüşleri sebebiyle tekfir de edilmiştir.¹³⁰ Çoğu kelamla alakalı birçok eser telif etmiş olan Bişr'in kelamî görüş ve eserlerine dair birçok reddiye yazılmıştır. Fıkıhta ise Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sini rivayet etmiştir.

Bişr b. Gıyâs'ın *Nevâdir*'inden sadece Nâtîfî altı yerde nakil yapmakta olup bunlar; boşama, köle âzadı, hırsızlık, emanet, gasp ve şüf'a ile alakalı meselelerdir. Boşama ve hırsızlıkla alakalı iki meseledeki görüş Ebû Hanîfe'ye,

126 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 260, 440-41, 562, 565; II, 174, 460-61.

127 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, II, 148.

128 Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 449.

129 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 162.

130 Hatib el-Bağdâdî, *Târih*, VII, 531-32.

köle âzadıyla alakalı bir meseledeki görüş de Ebû Yûsuf'a nispet edilirken diğér üç meseledeki görüşler herhangi bir kimseye nispet edilmemiştir. Bu tür kimseye nispet edilmeden zikredilen görüşler Bişr'in kendisine ait olabileceği gibi (nitekim kendisine ait bazı görüşleri "Bişr b. Gıyâs kendi görüşü olarak şöyle dedi" denilerek rivayet edilmiştir)¹³¹ mezhep imamlarına da ait olabilir. Zira Nâtîfî özellikle de görüşün başkasınıki ile karıştırılması ihtimali olmayan bazı yerlerde rivayeti böyle aktarabilmektedir. Mesela Muallâ b. Mansûr'un *Nevâdir*'inden yaptığı nakillerin bazısını Ebû Yûsuf'a nispet etmeden vermektedir.¹³² Bugün elimizde bulunan bu *nevâdir* eserine müracaat ettiğimizde ilgili yerlerdeki görüşlerin Ebû Yûsuf'a ait olduğu,¹³³ eserde Muallâ'ya ait hiçbir görüş bulunmadığı görülmektedir.

Bişr b. Gıyâs'ın *Nevâdir*'inden bu altı rivayet dışında elimizde mevcut başka bilgi bulunmadığı için kitabın mahiyeti hakkında genel bir değerlendirme yapma imkânına sahip değiliz. Nâtîfî *el-Ecnâs*'ta Bişr'in daha çok Ebû Yûsuf'tan yaptığı *Emâlî* rivayetini öne çıkarmaktadır. Bişr b. Gıyâs, Bişr b. Velîd'den sonra Nâtîfî'nin Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinde yapacağı nakiller için rivayetine en fazla başvurduğu kişidir.

Bişr b. Gıyâs'ın *Emâlî* rivayetinde bazı meselelerin sonunda mezhep imamlarının hepsinin görüşlerine muhalif olsa da kendi görüşünü dile getirmesi¹³⁴ yukarıda geçtiği üzere onun sadece bir nâkil değil aynı zamanda kendisine has görüşleri bulunan bir fakih olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Bişr'in *nevâdir* eserinin yukarıda geçen İsa b. Ebân, Muhammed b. Şücâ' ile aşağıda gelecek olan İbn Mukâtil'in *nevâdir* eserleri gibi kendi görüşlerini de içerdiğini söyleyebiliriz.

7. Nevâdirü Ebî Yûsuf (ö. 182/798)

Nâtîfî *el-Ecnâs*'ta *Nevâdirü Ebî Yûsuf* adıyla nakil yaptığında genellikle *nevâdiri* rivayet eden râvinin adını da vermektedir. Fakat eserde otuz kadar yerde râvi adı vermeden, "Nevâdirü Ebî Yûsuf" diyerek nakilde bulunmaktadır. Bu eser Ebû Yûsuf'un *nevâdir* mesâilini toplayan ayrı bir çalışma olabileceği gibi kendisinden nakledilen *nevâdir* mesâili arasında meşhur oldukları için hiçbir râviye nispet edilmeden aktarılmış mesâil de olabilir. Nâtîfî'nin *nevâdir* eserlerinden nakil yaparken râvi adını zikretme noktasında göstermiş olduğu hassasiyetten ötürü bu *Nevâdir*'i de ayrı bir eser

131 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 102, 218, 407; II, 147.

132 Mesela bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 78, 201.

133 Mesela bk. Muallâ b. Mansûr, *Nevâdir*, s. 82, 129.

134 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 102.

olarak değerlendirmeyi tercih ettik ve *nevâdir* eserleri arasında ona da yer verdik.

Nâtîfî'nin ilgili eserden yaptığı nakiller namaz, hutbe, nafaka, yemin, hırsızlık, vergi, hibe, vakıf, şüf'a, vasiyet, edebü'l-kâdî, ikrar ve kefalet gibi konularla alakalıdır.¹³⁵ Meselelerin hiçbirinde Ebû Yûsuf'tan başkasının görüşüne yer verilmemiştir. Oysa bundan önce gördüğümüz Ebû Yûsuf'un mesâilini içeren diğer *nevâdir* eserlerinde, hocası Ebû Hanîfe'nin görüşleri de sık sık yer almaktaydı.

C) Züfer b. Hüzeyl'in (ö. 158/775) Nevâdir Mesâilini İçeren Nevâdir

Züfer b. Hüzeyl; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye nispetle oldukça az olsa da *usulde* görüşleri geçen diğer bir mezhep imamıdır. Züfer'in *nevâdir* mesâilini toplayan bir eserin varlığından Tahâvî'nin ilgili kitaptan yaptığı dolaylı bir nakille haberdar olmaktadır. Fakat ne kitap ne de râvisi hakkında Tahâvî'nin yaptığı bu tek nakil dışında bilgiye sahibiz.¹³⁶ Züfer b. Hüzeyl'in çok erken bir dönemde henüz elli yaşına varmadan mezhebin merkezi Kûfe'den uzakta Basra'da vefat etmiş olmasının kendisine ait *nevâdir* mesâilinin az olmasında ve sonraki nesillere ulaşmamasında etkili olduğu söylenebilir.

D) Muhammed b. Mukâtil'in (ö. 248/862) Nevâdir Mesâili İçeren Nevâdiri

Nevâdir eserleri genel olarak mezhep imamı Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Züfer'in görüşlerini içermekle birlikte Bişr b. Gıyâs, İsa b. Ebân ve Muhammed b. Şücâ'nın *nevâdir* eserlerinde kendilerine ait görüşlerin de bulunduğunu belirtmiştik. Mevcut verilere göre İbn Mukâtil'in *Nevâdir*'i ise tamamen kendisine ait *nevâdir* mesâilinden oluşmaktadır. Eser, bu yönüyle diğer *nevâdir* eserlerinden ayrılmakta ve mezhep imamı dışında bir fakihin görüşlerinin *nevâdir* adı altında toplanmasının ilk ve tek örneğini oluşturmaktadır.

Saymerî Muhammed b. Mukâtil'i Şeybânî'nin talebeleri arasında sayar.¹³⁷ Fakat fıkhıta daha çok Şeybânî'nin talebesi Hişâm b. Ubeydullah er-

135 Bk. Nâtîfî, *el-Ecnâs*, I, 39, 53, 66, 69, 103, 125, 126, 255, 265, 342, 350, 356, 418, 467, 529, 530, 544; II, 46, 110, 140, 193, 221, 305, 344, 436, 460.

136 Bk. Cessâs, *Muhtasar*, III, 59.

137 Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe*, s. 164.

Râzî'den ders aldığı anlaşılmaktadır. Muhammed b. Seleme (ö. 278/891), İbn Mukâtil'in ehl-i Irak tarafından fazla tanınmamasını çok iyi bir hocası olmasına bağlayarak şunları söyler:

Kişiyi ilk önce hocası sorulur, iyi bir hoca (üstâd-ı celil) zikrederse, o kişinin kadri yüce olur. İbn Mukâtil'in ehl-i Irak tarafından bilinmemesi iyi bir hocasının olmaması sebebiyledir. O Hişâm'a (b. Ubeydullah) giderdi. Oysa kendisi Hişâm'dan daha fakihti.¹³⁸

Ebû'l-Leys es-Semerkandî *en-Nevâzil*'in başında Ebû Hanîfe ve ashabından sonra gelen önemli fakihleri sayarken ilk başta Muhammed b. Şücâ' es-Selcî ile İbn Mukâtil'in adını vermekte¹³⁹ ve kitapta kendisinden iki yüz kadar mesele aktarmaktadır. İbn Mukâtil Rey kadılığı yapmıştır.¹⁴⁰ Mûsâ b. Nasr ve Muhammed b. Humeyd ile Rey'de hadis rivayet eden Hanefî fakihleri arasında sayılır.¹⁴¹

İbn Mukâtil, mezhep imamları dışında *nevâdir* mesâili müstakil olarak toplandığı bilinen tek kişidir. Zira *Nevâdir*'inden yapılan on kadar rivayetin hiçbirinde mezhep imamlarının adı geçmemekte, görüşlerin İbn Mukâtil'e ait olduğu anlaşılmaktadır. *el-Ecnâs*'ta İbn Mukâtil'in *Nevâdir*'inden yapılan nakiller namazda kıraat, sehiv, kefaret, şüf'a ve dava konularıyla alakalı olup eserde ayrıca kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplarla bazı kelimelere ve kavramlara yaptığı açıklamaların da yer aldığı anlaşılmaktadır.¹⁴² *Nevâdir*'den yapılan nakiller çok sınırlı olduğu için mevcut veriler üzerinden kitabın mahiyeti hakkında bir yorum yapmak güçleşmektedir. Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'inde İbn Mukâtil'den kaynağı zikredilmeden yapılan nakillerin hemen hepsi kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşmakta olup bunların *Nevâdir*'inden yapılmış olma ihtimali yüksektir. Zira *en-Nevâzil*'de kaynak belirtilmeden nakledilen bu meselelerden biri *Ecnâs*'ta da geçmekte ve orada kaynak olarak *Nevâdirü İbn Mukâtil* gösterilmektedir.¹⁴³ Buradan hareketle *en-Nevâzil*'de İbn Mukâtil'den kaynağı belirtilmeden aktarılan bu mesâilin onun *Nevâdir*'inden olduğu sonucunu çıkarılabilir ve *Nevâdir*'inin genellikle kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşan, daha sonraları "fetâvâ" ve "nevâzil" adıyla bilinecek olan literatürün ilk örneklerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.

138 Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, vr. 260^b; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-saâde*, I, 24.

139 Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, vr. 1^b.

140 Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, VIII, 83; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 372; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VII, 518.

141 Zehebî, *Siyer*, XIV, 63, 312.

142 Bk. Nâtîfi, *el-Ecnâs*, I, 81, 112, 150; II, 97, 107, 109, 110, 267, 302, 400.

143 Krş. Semerkandî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, vr. 168^b, Nâtîfi, *el-Ecnâs*, I, 81.

IV. Nevâdir Eserlerinin Mahiyeti

Tanımında ifade edildiği üzere *nevâdir*, mezhep imamlarının *usulde* geçmeyen görüşlerle bu görüşleri toplayan eserlere verilen isim olduğu için *nevâdir* eserlerinde zikredilen mesâilin en temel özelliğini *usulde* geçmemek olarak ifade etmek gerekir. *Usulde* geçmeyen meselelere ek olarak *nevâdir*lerin, *usulde* yer alan meselelere aykırı olduğu anlaşılan birçok mesâili, Hanefî mezhebinde önemli bir yer tutan mezhep imamlarının rücu ettikleri görüşleri, *usulde* geçen bazı meselelerin daha doğru ve tam anlaşılmasını sağlayan açıklamaları, *usulde* ihtilafsız zikredildiği halde mezhep imamları arasında ihtilaflı olan meseleleri, konu hakkında rivayet bulunmadığı zaman birbirlerinin görüşleri üzerinden yaptıkları tahriçleri, *nevâdir*lerin en önemli özelliklerinden birini oluşturan mezhep imamlarına yöneltilen sorular ve bunların cevaplarını, çeşitli kavramlara ve hükümlere getirdikleri tanımlar ve takdirleri, mezhep imamlarının davranışları ile kalamî görüşlerinden bölgenin diğer meşhur fakihlerinden rivayetlere kadar çok geniş, farklı ve zengin fıkıh mesâilini barındırdıkları görülür. *Nevâdir*lerin önemli özelliklerinden biri de Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin birbirlerinin yeni veya değişen görüşlerinden haberdar olmalarını sağlamış olmasıdır. Zira *nevâdir* eserlerinde yer alan meselelerden Şeybânî'nin, Ebû Yûsuf'un bazı yeni ve değişen görüşlerinden haberdar olmadığı için ondan farklı rivayetler yaptığı, fakat her ikisinin Muallâ b. Mansûr gibi ortak talebelerinin Ebû Yûsuf'un yeni görüşünü Şeybânî'ye aktararak bu problemin çözümünde önemli bir rol oynadıkları görülür. Yine *nevâdir* eserlerinde yer alan diğer bazı meselelerden, geç dönem eserlerinde Hanefî fukahasına nispet edilen çeşitli görüşlerin aslında mezhep imamlarına ait olduğu, zamanla mezhep imamının yerini meseleyi aktaran kişinin aldığı anlaşılmaktadır.

V. Sonuç

Hanefî mezhebinde V. (XI.) asrın ortalarına kadar yazılan erken dönem fıkıh kitaplarında, özellikle de mezhebin doğduğu Irak bölgesinde, mezhep imamlarından aktarılan mesâil ile bunların yer aldığı eserleri bilgi ve kaynak değeri açısından ifade etmek üzere dört temel kavram kullanılmıştır. Bunlar *usul* (*el-Asl/el-Mebsût*), *câmiayn* (*el-Câmiu's-sagîr* ve *el-Câmiu'l-kebir*), *emâlî* ve *nevâdir* şeklinde sıralanmakta olup içlerinden *usul* ve *nevâdir* diğerlerine nazaran daha fazla öne çıkmıştır.

Bu iki temel kavramdan ilki *usul*, mezhep imamı Ebû Hanîfe'nin meclisinde tartışılıp kayda geçilen fıkıh mesâili ile bunların yer aldığı kitapları ifade eder. Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yanına kendisi, Ebû Yûsuf ve çok az yerde Züfer'in görüşleri ile bazı tahriçleri de ekleyerek *usul* kitaplarını

yeniden tasnif etmiş ve bu kitaplar, az bir kısmı hariç *el-Asl (el-Mebsût)* ismiyle günümüze kadar gelmiştir.

İkinci temel kavram *nevâdir* ise, “Hanefi mezhebi imamlarının özellikle de Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *usulde* yer almayan veya yer alıp da rücu ettikleri, takyit yahut tafsil etmek suretiyle tefsir ettikleri görüşlerini, kendilerine yöneltilen soruların cevaplarını, bazı kelamî görüşlerini hatta davranışlarını içeren mesâil ile bu mesâilin genelde talebeler tarafından kayıt altına alınmasıyla oluşan eserler” veya daha kısa bir ifadeyle “Hanefi mezhebi imamlarının *usulde* yer almayan mesâili ile bu mesâilin genelde talebeler tarafından kayıt altına alınması suretiyle oluşan eserler” şeklinde tarif edilebilir. *Nevâdir* eserleri içinden sadece Muallâ b. Mansûr'a ait olan günümüze müstakil olarak ulaşabilmiştir. Ayrıca Şeybânî'ye ait olduğunu düşündüğümüz *Nevâdirü's-siyâm* adlı eser *el-Asl*'ın içinde bir bölüm olarak yer almaktadır.

Emâlîler, daha çok Ebû Yûsuf ve Şeybânî tarafından, *usule* bağılı kalmandan hem oradaki mesâili hem de onun dışında *nevâdir* olarak adlandırılan mesâili içerecek tarzda imla ettirilen eserler olup, Şeybânî'ye ait küçük bir *emâlî* cüzü dışında günümüze ulaşabilmiş değildirler.

Emâlîlerin önemi içermiş oldukları *nevâdir* mesâilinden gelmektedir. *Nevâdir* râvilerinin hemen hepsinin Ebû Yûsuf veya Şeybânî'nin *emâlî* meclislerine katılmış olması *emâlî* meclislerinde çokça *nevâdir* mesâilinin dile getirildiğini göstermektedir. *Emâlî* meclislerine iştirak eden talebeler, bu meclislerde Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den duydukları mesâil içinden *usulde* yer almayanları ayrıca derleyerek mezhepte *nevâdir* adı verilen literatürü oluşturmuşlardır. Hem Ebû Yûsuf hem de Şeybânî'nin *nevâdir* mesâilini iki ayrı kitap halinde rivayet eden tek kişi olma özelliğine sahip Muhammed b. Semâa, aynı zamanda Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin her ikisinin *emâlî* râvisidir.

Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *usulde* yer almayan birçok yeni veya rücu ettikleri görüşlerini bize aktarmaları sebebiyle mezhepte önemli bir yere sahip olan *nevâdir* eserlerinden on dokuz tanesi tespit edilebilmiştir. Bu eserlerde yer alan *nevâdir* mesâili genelde *usulde* görüşleri geçen Ebû Hanife, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Züfer'e, ağırlıklı olarak da Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye aittir. Ayrıca Bişr b. Gıyâs, İsâ b. Ebân ve Muhammed b. Şücâ'nın *nevâdir* eserlerinde mezhep imamlarının görüşlerinin yanı sıra kendi görüşleri de yer alabilmektedir. Hasan b. Ziyâd gibi mezhep imamı Ebû Hanîfe'nin diğer bazı önemli talebelerinin *usulde* görüşleri yer almadığı gibi *nevâdir* mesâili de toplanmamıştır. İbn Ziyâd'ın *el-Mücerred* gibi bazı eserlerinin geç dönemde *nevâdir* eserlerinden sayılması bu dönemde oluşan *nevâdir* algısıyla alakalı olup ilgili eserler bu makalede verilen anlamıyla *nevâdir* eseri değildir. *Usulde* görüşleri

geçmediği halde görüşleri *nevâdir* adıyla müstakil bir kitapta rivayet edildiği bilinen tek kişi Muhammed b. Mukâtil'dir. Şeybânî'nin talebelerinden olan İbn Mukâtil'e ait görüşler *nevâdir* adıyla bir araya getirilmiştir. Kayıp durumdaki bu eser *nevâdir* olarak isimlendirilse de mevcut rivayetler üzerinden yapılan incelemeye göre bu eser İbn Mukâtil'e yöneltilen soruların cevaplarını içeren, sonraları "fetâvâ" adıyla anılacak literatürün ilk örneklerinden biri olup, burada tanımladığımız şekilde bir *nevâdir* eseri değildir.

*Nevâdir*ler, içerdikleri mesâilin ait olduğu kişiye göre tasnif edildiğinde Hanefî mezhebinde Şeybânî'nin *nevâdir* mesâilini içeren on, Ebû Yûsuf'un *nevâdir* mesâilini içeren yedi, Züfer ve İbn Mukâtil'in *nevâdir* mesâilini içeren birer eser bulunduğunu söyleyebiliriz.

Şeybânî'nin *nevâdir* mesâilini içeren eserler şöyledir: *Nevâdirü's-salât li-Muhammed b. el-Hasen*, *Nevâdirü'z-zekât li-Muhammed b. el-Hasen*, *Nevâdirü's-sıyâm li-Muhammed b. el-Hasen*, *Nevâdirü Hişâm b. Ubeydillâh er-Râzî* (ö. 221/836), *Nevâdirü İbrâhim b. Rüstem* (ö. 211/827), *Nevâdirü Muhammed b. Semâa* (ö. 233/848), *Nevâdirü Dâvûd b. Rüşeyd* (ö. 239/854), *Nevâdirü Alî b. Yezîd* (ö. 191/807'den sonra), *Nevâdirü Ebî Süleymân el-Cûzcânî* (ö. 200/816) ve *Nevâdirü İsâ b. Ebân* (ö. 221/836).

Ebû Yûsuf'un *nevâdir* mesâilini içeren eserler ise şöyledir: *Nevâdirü Muallâ b. Mansûr* (ö. 211/826), *Nevâdirü Ebî Yûsuf rivâyetü Muhammed b. Semâa* (ö. 233/848), *Nevâdirü Bişr b. el-Velîd* (ö. 238/853), *Nevâdirü Ebî Yûsuf rivâyetü Alî b. el-Ca'd* (ö. 230/845), *Nevâdirü Muhammed b. Şücâ'es-Selcî* (ö. 266/880), *Nevâdirü Bişr b. Gıyâs* (ö. 218/833), *Nevâdirü Ebî Yûsuf* (ö. 182/798).

Diğer iki *nevâdir* eseri, Züfer'in *nevâdir* mesâilini içeren *Nevâdirü Züfer* ile İbn Mukâtil'in kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları içeren *Nevâdirü Muhammed b. Mukâtil* adlı eserdir.

Nevâdir eserleri içinden doğrudan Şeybânî'ye nispet edilen üç tanesi; *Nevâdirü's-salât*, *Nevâdirü'z-zekât* ve *Nevâdirü's-sıyâm* telif tarzı ve isimleri açısından diğer *nevâdir* eserlerinden farklıdır. Telif açısından farkı, *nevâdir* eserlerini genellikle talebeler derlerken tespitimize göre bu üç *nevâdir* eserini yazan veya yazdıranın bizzat Şeybânî olmasıdır. İsim açısından farkı ise diğer *nevâdir* eserleri, mesâili rivayet eden veya mesâili rivayet edilen kişinin adını taşırken bu üçü mesâilin ait olduğu fıkıh babının adını taşımaktadır.

Günümüze ulaşan *Nevâdirü Muallâ* ve *el-Asf*'in içinde yer alan "Nevâdirü's-savm" adlı bölüm dışında erken dönem Hanefî literatürünün kayıp halkasını oluşturan *nevâdir* eserleriyle bu eserlerde zikredilen mesâilin en temel kaynağını oluşturan *emâlî* eserlerinin V. (XI.) yüzyıla kadar özellikle Bağdat

Hanefî fakihleri arasında *usul* eserleri gibi mütedâvil olup onlar kadar bilgi ve kaynak değeri taşıdıkları söylenebilir. Konuyla alakalı olarak incelediğimiz Hanefî fıkıh kaynaklarında *nevâdir* eserlerinden yapılan nakiller her ne kadar sonraki dönemlerde telif edilen metin, şerh ve fetva kitaplarında isim olarak erken dönem Irak bölgesinde telif edilen Nâtıfî'ye ait *el-Ecnâs*, *er-Ravza* ve *el-Vâkıât* gibi eserlerdeki kadar yer almasalar da mezhep kitaplarında kaynağı verilmeden Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf veya Şeybânî'ye nispet edilen bazı görüşlerin aslında *nevâdir* eserlerine dayandığı görülmüştür. Hatta *nevâdir* olarak nitelendirilen bu mesâilden yaygınlık kazanan belli bir kısmı özellikle de mezhep imamlarının rücu ettikleri görüşleriyle alakalı olanlar daha sonra üretilen temel metinlere kadar girmiştir.

Bibliyografya

- Aynî, Bedreddin, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, nşr. Eymen Sâlih Şa'bân, I-XIII, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1420/2000.
- Boynukalın, Mehmet, *el-Asl: Mukaddime*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbu'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlili*, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2009.
- Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, nşr. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî, I-IX, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2004.
- Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, nşr. M. Sâdık Kamhâvî, I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1412/1992.
- Cessâs, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ' li't-Tahâvî*, nşr. Abdullah Nezîr Ahmed, I-V, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995.
- Cürcânî, Yûsuf b. Ali, *Hizânetü'l-ekmel fi'fîrû'l-fıkhi'l-Hanefî*, nşr. Ahmed Halil İbrâhim, I-IV, Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1436/2015.
- Ebû Nuaym el-İsfâhânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, I-X, Kahire: Matbaatü's-saâde, 1394-99/1974-79.
- Ençakar, Orhan, *Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü* (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-selâm*, nşr. Beşşâr Avvad Ma'rûf, I-XVII, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- İbn Adî, *el-Kâmil fi' duafâir-ricâl*, nşr. Yahyâ Muhtâr Gazzâvî, I-VII, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1409/1988.
- İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I-IX, Haydarâbâd: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1371-73/1952-53.
- İbn Ebû'l-Avvâm, Abdullah b. Muhammed, *Fezâilü Ebi Hanîfe ve ahbârühû ve menâkıbüh*, nşr. Latîfürrahman el-Behrâicî, Mekke: el-Mektebetü'l-imdâdiyye, 1431/2010.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde, I-X, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.

- İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf, Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-kalem, 1413/1992.
- Kallek, Cengiz, "İbn Semâa", *DİA*, 1999, XX, 313-14.
- Kâsânî, *Bedâi'us-sanâi' fi tertibiş-şerâi'*, I-VII, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1406/1986.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya - Kislis Rifat Bilge, I-II, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941-43.
- Kaya, Eyyüp Said, "Muallâ b. Mansûr", *DİA*, 2005, XXX, 309.
- Kaya, Eyyüp Said, "Nâdirü'r-rivâye", *DİA*, 2006, XXXII, 278-80.
- Kınalızâde Ali Efendi, *Risâle fi tabakâti'l-mesâil*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3652.
- Kudûrî, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Köprülü Ktp., Hafız Ahmed Paşa, nr. 93.
- Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-V, Kahire: Hecec li't-tübâa ve'n-neşr, 1413/1993.
- Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi gureri'l-ahkâm*, İstanbul: y.y., 1308.
- Muallâ b. Mansûr, *Nevâdirü Muallâ*, nşr. Ahmet Hamdi Furat, *Muallâ b. Mansûr'un Nevâdir'i ve Hanefî Mezhebi Literatüründeki Yeri* içinde, İstanbul: Reha Yayınları, 2013.
- Nâtîfî, *el-Ecnâs fi furû'l-fıkhi'l-Hanefiyye*, nşr. Abdullah b. Sa'd et-Tuhays - Kerim b. Fuâd el-Lem'î, I-II, Medine: Dârü'l-me'sûr li'n-neşr ve't-tevzî', 1437/2016.
- Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, I-III, London: Müessesetü'l-furkân li't-türâsi'l-İslâmî, 1430/2009.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, Beyrut: Dârü'l-cinân, 1408/1988.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys, *Kitâbü'n-Nevâzil*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2067.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys, *Uyûnü'l-mesâil*, nşr. Seyyid M. Mühennâ, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998.
- Serahsî, Şemsüleimme, *el-Mebûsât*, I-XXX, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1409/1989.
- Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*, nşr. Fuâd Ali Mansûr, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418/1998.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Asl*, nşr. Mehmet Boynukalın, I-XII, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *Cüz' mine'l-emâlî*, nşr. Hâşim en-Nedvî v.dğr., Haydarâbâd: Matbaatü Dâireti'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1407/1986.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevzûati'l-ulûm*, I-III, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1405/1985.
- Yılmaz, Okan Kadir, *İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Zâhid Kevserî, *el-İmtâ' bi-sîreti'l-İmâmeyn el-Hasan b. Ziyâd ve sâhibihî Muhammed b. Şüccâ'*, Kahire: Matbaatü'l-envâr, 1368.
- Zehebî, *Siyeru a'lâmîn-nübelâ'*, nşr. Şuayb el-Arnaût v. dğr., I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1405/1981-85.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm: sene 221-230*, nşr. Abdüsselâm Tedmürî v.dğr., Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.

Lost Culture of a Legal School: Nawâdir Literature in the Ḥanafî School

Ḥanafî jurisprudential books written until the mid-fifth/eleventh century developed four basic concepts in order to identify issues transmitted from the masters of the Iraqî schools and sources: *uṣûl* (*al-Aṣl/al-Mabsûṭ*), *jâmi'ayn* (*al-Jâmi' al-ṣaghîr* and *al-Jâmi' al-kabîr*), *amâlî* and *nawâdir*. Among them, *Uṣûl* and *Nawâdir* maintained greater salience.

The first of these two concepts, *uṣûl*, covers the issues discussed in the circle led by the head of the school, Abû Ḥanîfa, and the books on these issues. Shaybânî reorganized these *Uṣûl* books by adding them his own opinions and those of Abû Yûsuf and Zufar. These books, except for a few of them, have survived through the present under the title *al-Aṣl/al-Mabsûṭ*.

The second concept, *nawâdir*, refers to the books recorded by the students of the school masters of the opinions proposed by Abû Yûsuf and Shaybânî, especially the ones that are not included in *Uṣûl* books. In other words, *nawâdir* are those books on issues recorded by the students in particular. They may include the masters' interpretations, responses to questions and some of their theological views. Among *nawâdir* books, only the text written by Mu'allâ b. Manṣûr remains preserved in its entirety. In addition, a book, *Nawâdir al-ṣiyâm*, attributed to Shaybânî, remains as a part of *al-Aṣl*.

Amâlîs are books that include issues on which Abû Yûsuf and Shaybânî expressed their opinions without being bound by the limits of *uṣûl*. They may cover issues discussed in *nawâdir*. We have now only a small *amâlî* that belongs to Shaybânî.

The importance of *amâlîs* comes from the fact that they also include *nawâdir*. Almost all of the transmitters of *nawâdir* accounts participated in the circles of *amâlî* headed by Abû Yûsuf and Shaybânî, which shows that the issues of *nawâdir* were discussed in the *Amâlî* circles. The students participating in the *amâlî* circles collected the issues they heard from Abû Yûsuf and Shaybânî, except for the ones included in the *uṣûl*, and created the *nawâdir* literature based on these collections. The only person who transmitted *nawâdir* issues from Abû Yûsuf and Shaybânî in separate books was Muḥammad ibn Samâ'a, who was also the transmitters of the content of both masters' *amâlî* circles.

19 books from *Nawâdir* literature that cover the new ideas of Abû Yûsuf and Shaybânî that were not included in *uṣûl* have been identified. The *nawâdir* issues in these books usually belong to Abû Ḥanîfa, Abû Yûsuf, Shaybânî and Zufar, and more particularly to Abû Yûsuf and Shaybânî. In addition, the *nawâdir* books of Bishr ibn Ghiyâth, 'Îsâ ibn Abân and Muḥammad ibn Shujâ' include the opinions of the school's masters as well as the authors' own opinions. The ideas of some important students of the school's master, Abû Ḥanîfa, such as Ḥasan ibn Ziyâd, did not receive space in *uṣûl*, nor did they have any personal *nawâdir* books. Some books of Ziyâd, like *al-Mujarrad*, were considered *nawâdir* in later periods, but this was related to the different definition of *nawâdir* at the time, so it should not be considered as fitting properly into the *nawâdir* category. Although Muḥammad ibn Muqâtil's opinions are not recorded in *uṣûl*, they are kept in a separate *nawâdir* volume. As a student of Shaybânî, Ibn Muqâtil's ideas were

collected in a book under the title of *nawādir*. Although this book, lost now, is referred to as *nawādir*, according to research, the book is composed of answers to the questions posed to Ibn Muqātil. Therefore, it was the first example of a distinct literature that became called *fatāwā*.

Once classified according to the person they belonged to, *nawādir* books include 10 *nawādir* volumes for Shaybānī's opinions, 7 for Abū Yūsuf's opinions, one for Zufar and one for Ibn Muqātil.

Shaybānī's *nawādir* books are the following: *Nawādir al-ṣalāt li-Muḥammad ibn al-Ḥasan*, *Nawādir al-zakāt li-Muḥammad ibn al-Ḥasan*, *Nawādir al-ṣiyām li-Muḥammad ibn al-Ḥasan*, *Nawādir Hishām ibn 'Ubaydallāh al-Rāzī* (d. 221/836), *Nawādir Ibrāhīm ibn Rustam* (d. 211/827), *Nawādir Muḥammad b. Samā'a* (d. 233/848), *Nawādir Dāwūd b. Rushayd* (d. 239/854), *Nawādir 'Ali ibn Yazīd* (d. after 191/807), *Nawādir Abū Sulaymān al-Juzjānī* (d. 200/816) and *Nawādir 'Isā ibn Abān* (d. 221/836).

Abū Yūsuf's *Nawādir* books are the following: *Nawādir Mu'āllā ibn Manṣūr* (d. 211/826), *Nawādir Abī Yūsuf rivāya Muḥammad ibn Samā'a* (d. 233/848), *Nawādir Bishr ibn al-Walīd* (d. 238/853), *Nawādir Abī Yūsuf rivāya Ali ibn al-Ja'd* (d. 230/845), *Nawādir Muḥammad b. Shujā' al-Thalji* (d. 266/880), *Nawādir Bishr b. Ghayāth* (d. 218/833), *Nawādir Abī Yūsuf* (d. 182/798).

Two other *Nawādir* books are the following: i) *Nawādir Zufar* as the opinions of Zufar, and ii) *Nawādir Muḥammad ibn Muqātil*, as the answers to the questions posed to Ibn Muqātil.

Three of Shaybānī's *nawādir* books, *Nawādir al-ṣalāt*, *Nawādir al-zakāt* and *Nawādir al-ṣiyām*, are different from others in respect to their composition and their titles. Considering the styles of composition, although *nawādir* books were, according to our research, collected by the students, these three were written or had been commissioned to others by Shaybānī himself. As for their titles, although *nawādir* books are named after the person whose ideas were recorded, these three were titled in respect to the jurisprudential subheadings under which the issues were recorded.

Except for *Nawādir Mu'āllā* and *Nawādir al-ṣawm* in *al-Aṣl*, the lost *nawādir* books of early Hanafi literature as well as *amālīs*, which mention the issues of *nawādir*, circulated among Baghdad Ḥanafī jurists in particular and they seem to carry epistemological value as high as *uṣūl* books. Although the transmissions from *nawādir* books were not cited in early books, including commentaries and opinions books, such as Nāṭifī's *al-Ajnās*, *al-Rawḍa* and *al-Wāqī'āt*, it seems that some of the opinions attributed to Abū Ḥanīfa, Abū Yūsuf and Shaybānī are actually based on *nawādir* books. In addition, even certain parts of these issues in *nawādir*, especially the ones to which the scholars of the school appealed to frequently, were included in later books.

Keywords: Uṣūl, Nawādir, Amālī, Zāhir al-riwāya, Ghayru Zāhir al-riwāya, Ḥanafī School.